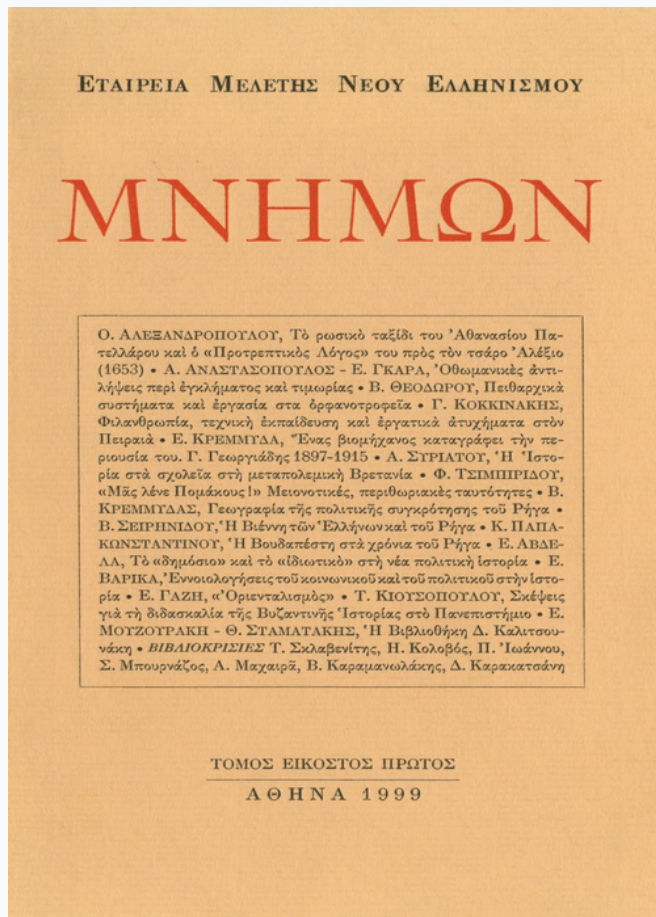

Mnimon

Vol 21 (1999)

ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΤΕΛΛΑΡΟΥ ΚΑΙ Ο «ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ» ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΤΣΑΡΟ ΑΛΕΞΙΟ (1653)

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.727](https://doi.org/10.12681/mnimon.727)

To cite this article:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ Ο. (1999). ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΤΕΛΛΑΡΟΥ ΚΑΙ Ο «ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ» ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΤΣΑΡΟ ΑΛΕΞΙΟ (1653). *Mnimon*, 21, 9–35. <https://doi.org/10.12681/mnimon.727>

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΤΕΛΛΑΡΟΥ
ΚΑΙ Ο «ΠΡΟΤΡΕΠΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ» ΤΟΥ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΤΣΑΡΟ ΑΛΕΞΙΟ (1653)

Ο Αθανάσιος Πατελλάρος ήταν λόγιος με πολυκύμαντο βίο. Γόνος επιφανούς οικογένειας του Ρεθύμνου, υπήρξε διδάσκαλος στη Βλαχία, μητροπολίτης κι αργότερα «πρόεδρος» και «προστάτης» Θεσσαλονίκης, «πρώτος κτίστης» της Σκήτης Αγίου Ανδρέα στο Άγιον Όρος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (με δύο ολιγοήμερες θητείες), θαυμαστός ρήτορας, αλλά —στα μάτια πολλών— και οικτρός τυχοδιώκτης, προστατευόμενος κι έπειτα αντίπαλος του Λούκαρη, εχθρός του «παπολάτρη» Κονταρή, θιασώτης κι ο ίδιος της παπικής παρέμβασης στα της Ανατολικής εκκλησίας, ανεπιθύμητος ωστόσο στη Ρώμη, φίλος του μολδαβού ηγεμόνα Βασιλείου Luru, τιμώμενο πρόσωπο στη Μόσχα στα μέσα του 17ου αιώνα και, τέλος, φιλοξενούμενος του στρατάρχη των Κοζάκων Bogdan Khmel'nitskij στην Ουκρανία, όπου και πέθανε το 1654, στη Μονή Μεταμορφώσεως κοντά στην πόλη Lubny. Ήταν, με άλλα λόγια, ένας από τους καλλιεργημένους κληρικούς της Τουρκοκρατίας που υπό την πίεση των καταστάσεων είχαν αναπτύξει ιδιαίτερη κινητικότητα, μετήλθαν κατά καιρούς επίμεμπτες για την κοινή γνώμη μεθόδους, κατηγορήθηκαν για «παλιμ-

Το θέμα είχε παρουσιαστεί σε ανακοίνωση στο συνέδριο «Κρήτη, Ανατολική Μεσόγειος και Ρωσία τον 17ο αιώνα» (Μόσχα, Σεπτέμβριος 1995). Το ελληνικό πρωτότυπο του «Λόγου» μάλλον δεν έχει διασωθεί· μας παραδόθηκε σε ρωσική μετάφραση με την επιγραφή «Slovo ponuzhdaemoje» (βλ. πιο κάτω), την οποία αποδίδω με τον όρο «Προτρεπτικός Λόγος», προτιμώντας τον ως εγγύτερο προς τον ρωσικό, απ' ό,τι λ.χ. ο «παραθαρρυντικός λόγος» του Γεράσιμου Βλάχου (βλ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. 141) ή, ενδεχομένως, η έκφραση «παρακινήτικός λόγος» (βλ. λ.χ. Νεκτάριος Ιεροσολύμων, *Επιτομή της Ιεροκοσμικής Ιστορίας*, 1677, Αθήνα 1980, σ. 380), παρόλο που σε μια ελληνική επιστολή του ο Πατελλάρος χρησιμοποιεί το ρήμα «επαρακίνησα» για να χαρακτηρίσει την έκκλησή του προς τον τσάρο (βλ. πιο κάτω, σημ. 15). Η πρόσβαση στο ρωσικό κείμενο στάθηκε δυνατή χάρη στον Β. L. Fonkich (βλ. πιο κάτω, σημ. 43), τον οποίον ευχαριστώ θερμά. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζω επίσης στον συνάδελφο Κώστα Λάππα για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις όσον αφορά τη σύνθεση της παρούσας δημοσίευσης.

βουλία» και έμειναν στην ιστορική μνήμη ως δευτεραγωνιστές στα δρώμενα της εποχής τους και πλάνητες, λιγότερο ή περισσότερο πολυμήχανοι, που «χωρίς θρόνο, χωρίς πατρίδα, προδομένοι από τους κακούς τους υπολογισμούς, λόγιοι άνθρωποι, άξιοι καλύτερας τύχης, έθαναν εν γη αλλοτρία»¹.

Σε τέτοιες περιπτώσεις η διερεύνηση «βίου και πολιτείας» συναντά ποικίλες δυσκολίες — αντικειμενικές, όπως η διασπορά σε πολλούς (και κατά καιρούς δύσβατους) τόπους των στοιχείων που διαφωτίζουν τις δραστηριότητες του ιστορικού προσώπου, και υποκειμενικές, όπως οι απόηχοι ορισμένων πράξεών του που εξακολουθούν να ασκούν ισχυρή επιρροή στην περισυλλογή και την αποτίμηση των βιο-εργογραφικών στοιχείων. Η περίπτωση του Αθανασίου Πατελλάρου, ειδικά το ρωσικό (ή, ακριβέστερα, ανατολικοσλαβικό) κεφάλαιο της ζωής του, προσφέρεται ως ένα καλό παράδειγμα.

Στην ελληνική βιβλιογραφία το όνομά του αναφέρεται σταθερά (και κυρίως δυσμενώς) σε σχέση με τα φλέγοντα θέματα της εποχής — τα «Λουκάρεια», την ταραγμένη ζωή του οικουμενικού πατριαρχείου, τη δράση και τα επιτεύγματα της ρωμαιοκαθολικής και προτεσταντικής προπαγάνδας στην Ορθόδοξη Ανατολή. Η εικόνα των σχέσεων που είχε ο Πατελλάρος με τη Μολδαβία είναι λιγότερο εμπειριστατωμένη, ωστόσο κατατοπιστική², ενώ οι ρωσικές, τέλος, καταχωρίσεις στο βιογραφικό του είναι ελάχιστες: η μνεία της συνάντησης με τον τσάρο, η πληροφορία για την αναγνώριση του Πατελλάρου από τη ρωσική εκκλησία ως αγίου θαυματουργού³ και η βιβλιογραφική αναφορά στην *Ερμηγεία της θείας λειτουργίας*, την οποία συνέγραψε κατά την παραμονή του στη Μόσχα⁴. Φαίνεται λοιπόν πως η δράση που ανέπτυξε στη Ρωσία και την Ουκρανία μένει, έως σήμερα, υπό τη σκιά τού πρότερου βίου

1. Για τον Πατελλάρο, με βάση την ανακεφαλαίωση της προγενέστερης βιβλιογραφίας (πλην της ρωσικής), βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Αθανάσιος Πατελλάρος Κρης (1595;-1654), μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1630/31-1646) και επιβάτης του Οικουμενικού θρόνου (1634, 1652). Βίος και έργο», *ΕΕΒΣ* 46 (1983-1986), σ. 365-428 (το παράθεμα, σ. 378). Για μια προσωπογραφία του Πατελλάρου, στην επιγραφή της οποίας χαρακτηρίζεται ως ο «πρώτος κτίστης» της Σκήτης Αγίου Ανδρέα βλ. Jakov Il'minskij, *Sviatitel' Afanasij III, Patriarkh Konstantinopol'skij, Patelarij. Istoriko-biograficheskoje issledovanije*, Κίεβο 1915, σ. 26.

2. Βλ. Ariadna Camariano-Cioran, «Sur les relations roumano-crétoises», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ' (1968), σ. 19-24· Georges Crontz, «Ο οικουμενικός πατριάρχης Αθανάσιος Πατελλάρος εν Μολδαβία κατά το πρώτον ήμισυ του δεκάτου εβδόμου αιώνας», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β' (1974), σ. 44-48· Τωμαδάκης, *ό.π.*

3. Βλ. Κ. Κ. Παπουλίδης, «Μάξιμος ο Γραικός (1470-1556) και Αθανάσιος Πατελλάρος (1597-1654). Δύο ελληνικά προσωπικότητες παιδευθείσαι εν Ιταλία και τιμώμεναι ως Άγιοι εν Ρωσία», *Θεολογία* 41 (1970), σ. 638-644.

4. Βλ. λ.χ. τον κατάλογο των έργων του Πατελλάρου: Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 416-428.

και κυρίως των επαφών του Πατελλάρου με τη Δύση, οι οποίες, κατά κοινή ομολογία, είχαν σκανδαλίσει το πλήρωμα της ορθόδοξης εκκλησίας⁵.

Η περίοδος που ο Αθανάσιος έζησε στα εδάφη των ανατολικών Σλάβων υπήρξε σύντομη, σημαντική ωστόσο για την πληρέστερη αντίληψη της ατομικής πορείας του, αλλά και των ελληνορωσικών σχέσεων, που ακριβώς τα χρόνια εκείνα διένυαν τη φάση της θεαματικής μετεξέλιξης και αποτελούσαν αξιόπρόσεκτο παράγοντα στη ζωή του Ελληνισμού. Πρόσκοιμα στην προσέγγιση του θέματος αποτελεί το γεγονός ότι το αρχαιακό υλικό, τόσο για το ταξίδι, όσο και για την αλληλογραφία του Πατελλάρου με τις ρωσικές αρχές (Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Παλαιών Εγγράφων, Μόσχα), είναι αδημοσίευτο. Η διερεύνησή του ωστόσο έχει επιχειρηθεί⁶ και, μαζί με αιτήσεις για ζητήματα προσωπικά (και, φυσικά, για οικονομική ενίσχυση), αποκάλυψε τεκμήρια αξιολογής συνεισφοράς του Πατελλάρου στην κεντρική υπόθεση του Ελληνισμού, την παρακίνηση μεγάλων ξένων δυνάμεων —της Ρωσίας στην περίπτωση αυτή— στον αντιτουρκικό αγώνα. Ειδικά ο «Προτρεπτικός Λόγος», το κύριο κείμενο, στο οποίο ο Αθανάσιος εξέθεσε στον τσάρο την ιδέα της λυτρωτικής εκστρατείας, έχει αξιολογηθεί ως «ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία της ελληνικής γραμματείας που προέκυψαν από τις επαφές μεταξύ Ρωσίας και Ορθόδοξης Ανατολής κατά τον 17ο αιώνα»⁷. Παρόλα αυτά —επειδή το ελληνικό πρωτότυπο του έργου λανθάνει, η ρωσική μετάφραση, στην οποία μας παραδόθηκε, μένει ανέκδοτη και η βιβλιογραφία που αναφέρεται στον «Λόγο» είναι σε μεγάλο βαθμό δυσπρόσιτη— ο Πατελλάρος δεν έχει γίνει ευρύτερα γνωστός ως δυναμικός εισηγητής των ελληνικών ενδιαφερόντων προς την κραταιά Ρωσία.

Πριν προχωρήσουμε στις παρατηρήσεις για το ταξίδι και την παρουσίαση του «Προτρεπτικού Λόγου», σκόπιμη είναι η αναφορά στα ιστορικά συμφραζόμενα. Η κυβέρνηση του Αλεξίου Μιχαήλοβιτς αντιμετώπισε ευμενώς την ιδέα της σύσφιξης των σχέσεων με τον ελληνικό κόσμο, ειδικά στα 1650 και έως τα μέσα περίπου της επόμενης δεκαετίας. Άμεσο αποτέλεσμα αυτού υπήρξε η αναζωπύρωση της επικοινωνίας. Εκτός από την πληθώρα «ευχετών του τσάρου» που αναζήτησαν τότε τη σύναψη ή τον επαναπροσδιορισμό των επαφών με τη Μόσχα με σκοπό την οικονομική ενίσχυση⁸, περί τα μέσα του 17ου

5. Παπουλίδης, *ό.π.*, σ. 642.

6. N. Kapterev, «Priedz byvshego Konstantinopol'skogo patriarkha Afanasija (Patelara) v Moskvu v 1653 godu», *Chtenija v Obshestve liubitel'j dukhovnogo prosveshenija*, Μόσχα 1889, Οκτώβριος, σ. 358-385· P'lnskij, *ό.π.*

7. B. L. Fonkich, «Grecheskoje knigopisanije v Rossii v XVII v.», *Knizhnyje tsentry Drevnej Rusi. XVII vek. Ranznyje aspekty issledovanija*, Αγ. Πετρούπολη 1994, σ. 28-30.

8. Βλ. προχειρώς 'Ο. Αλεξανδροπούλου, «Η Ελληνική Μονή Αγίου Νικολάου στη Μό-

αιώνα αρκετοί από τους «ανήσυχους»⁹ ανθρώπους της Ορθόδοξης Ανατολής επέκτειναν προς βορράν τα πεπατημένα δρομολόγια Δύση - Παραδουνάβιες ηγεμονίες και δραστηριοποιήθηκαν στη ρωσική σκηνή. Επιπλέον, πολυάριθμοι ήταν και οι «αντεπιστέλλοντες ευχέτες», οι ευκαιριακοί ή συστηματικοί, έναντι ή άνευ πληρωμής, πληροφοριοδότες των ρωσικών υπηρεσιών για τα διαδραματιζόμενα στη νοτιο-ανατολική Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο¹⁰. Όποιες κι αν ήταν οι προσωπικές επιδιώξεις που τους παρακίνησαν στη δια ζώσης ή δι' αλληλογραφίας επικοινωνία με τις ρωσικές αρχές, όλοι τους, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, υπήρξαν εκφραστές των αυξανόμενων ελπίδων του Ελληνισμού για υποστήριξη και λύτρωση ακόμη από τον τουρκικό ζυγό. Είναι ενδεικτικό λ.χ. ότι σε σχέση με ορισμένα πολύ σημαντικά κειμήλια της Ορθοδοξίας, που, ακολουθώντας τη ροή αυτή της επικοινωνίας, κατέφθαναν ως «δώρα» προς τον τσάρο και τον πατριάρχη Μόσχας, είχε διατυπωθεί η άποψη —κι από τον ίδιο τον Πατελλάρο, όπως θα φανεί στη συνέχεια— πως η Ρωσία καλείται να αποτελέσει καταφύγιο των ιερών αυτών αντικειμένων, ώσπου να σημάνει η ώρα της απελευθέρωσης κι ο ρώσος ηγέτης να εξασφαλίσει τον ομαλό επαναπατρισμό τους.

Πάνω στο βασικό αυτόν καμβά τρία διαφορετικά νήματα εμφανίστηκαν να συνυφαίνονται σε ταιριαστό συνδυασμό την εποχή που ο Αθανάσιος κατέληξε στην ιδέα του ταξιδιού. Στη Ρωσία έλαβε χώρα η πολλά υποσχόμενη άνοδος στον θρόνο του πατριαρχείου Μόσχας του δεδηλωμένου ως «Γραικού τω πνεύματι»¹¹ πατριάρχη Νίκωνος (καλοκαίρι του 1652) κι από την άνοιξη του 1653 τέθηκαν σε εφαρμογή οι περίφημες μεταρρυθμίσεις της ρωσικής εκκλησιαστικής πρακτικής με βάση τα ελληνικά πρότυπα. Νοτιότερα, στα εδάφη της Ουκρανίας, στέφθηκε με επιτυχία η εξέγερση των Κοζάκων υπό τον Β.

σχα. Στοιχεία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 6 (υπό έκδοση).

9. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Εκκλήσεις των Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 59 (1984), σ. 229, όπου ο χαρακτηρισμός αυτός συνοδεύει το όνομα του Παϊσίου Λιγαριδή, του κατεξοχήν εκπροσώπου αυτής της μερίδας του ελληνικού κλήρου.

10. Βλ. Ν. Φ. Kapterev, *Kharakter otnoshenij Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletijakh*, Sergiev Posad 1914, σ. 276-348. Τη συνοπτική αναφορά στο μεγάλο αυτό θέμα ως σημαντική προοπτική στη μελέτη των ελληνορωσικών σχέσεων βλ. Β. Λ. Fonkich, «Rossija i Khristianskij Vostok v XVI-pervoj chetverti XVIII v. (Nekotoryje rezul'taty izuchenija, Istochniki. Perspektivy issledovanija)», *XVIIe Congrès International des études byzantines. Rapports Pléniers*, Μόσχα 1991, σ. 68-69· αγγλική μετάφραση: Boris L. Fonkich, «Russia and the Christian East from the sixteenth to the first quarter of the eighteenth century», *Modern Greek Studies Yearbook* 7 (1991), σ. 450-451.

11. Βλ. S. Belokurov, *Arsenij Sukhanov*, μέρος 1ο, Μόσχα 1891, σ. 172.

Khmel'nitskij κατά της καθολικής Πολωνίας και προέκυψε η προοπτική της ένωσης του ελεγχόμενου από εκείνον μέρους της Ουκρανίας με το ρωσικό βασίλειο. Η ιδέα της συσσωμάτωσης ισχυρών ορθόδοξων δυνάμεων ενέπνευσε μεγάλες ελπίδες. Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Παΐσιος λ.χ., επισκεπτόμενος τους ανατολικούς Σλάβους λίγο πριν τον Πατελλάρο (1649), είχε ήδη εκδηλωθεί ως ένθερμος υποστηρικτής (και υποκινητής ακόμη) της ένωσης.

Ο εν εξελίξει Κρητικός πόλεμος ήταν το τρίτο νήμα. Προκάλεσε, ως γνωστόν, έντονες επαναστατικές ζυμώσεις¹², λειτούργησε ως καταπέλτης στην ελληνορωσική επικοινωνία¹³ και, φυσικά, είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στη σκέψη του Ρεθυμνιώτη Πατελλάρου¹⁴. Όπως λ.χ. έγραψε σε μια επιστολή προς τον τσάρο, σταλμένη από την Ουκρανία το 1654, οι αποτυχίες των Τούρκων στην Κρήτη έδειχναν «την αδυναμιάν αυτού του ποτέ φοβερού και ανημέρου θηρίου και δράκοντος, πως απόνησεν τελείως και μόνον καρτερεί την μεγάλην εξουσίαν και δύναμιν της αυτοκρατορικής σου βασιλείας να λάβη τον τέλειον αφανισμόν». Και συμπλήρωνε: «Και μην αλισμονήσης, μέγιστε βασιλεύ, ταις παραγγελείαις εμού, του θερμοτάτου ευχέτου σου και πνευματικού πατρός, όσα και με στόμα ελάλησα και δια γραμμάτων επαράκίνησα, να ελευθερώσης το γένος των ευσεβών και ορθοδόξων χριστιανών (...), και μη διστάσης, κραταιότατε βασιλεύ, και η νίκη είναι εις το χέρι σου»¹⁵.

Παρά τη διαδεδομένη αντίληψη ότι το ταξίδι του Πατελλάρου στη Μόσχα στόχευε στην ανεύρεση οικονομικών πόρων, έχουν καταγραφεί εκτιμήσεις ότι το σκεπτικό ήταν, αν μη τι άλλο, πιο σύνθετο. Κατά την άποψη του Kapterev, ο Πατελλάρος, αναμφίβολα ενήμερος για τις προσπάθειες του Παϊσίου Ιεροσολύμων¹⁶, συμμερίστηκε τις ελπίδες για τη σύναψη της ορθόδοξης συμμαχίας

12. Βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 504-525.

13. Βλ. Fonkich, «Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories» (άρθρο στον ομώνυμο κατάλογο έκθεσης με την ευκαιρία του συνεδρίου «Κρήτη, Ανατολική Μεσόγειος και Ρωσία τον 17ο αιώνα», Μόσχα 1995), σ. 30-38. Αρκετά παραδείγματα αναφορών που στέλνονταν στη Μόσχα με λεπτομερή στοιχεία για την εξέλιξη του πολέμου είχε σταχυολογήσει ο Kapterev, *Kharakter*, ό.π., λ.χ. σ. 329-332 (δημοσίευση της εντυπωσιακά εμπεριστατωμένης και μακροσκελούς επιστολής του μητροπολίτη Χαλκηδόνος Δανήλ για τις προετοιμασίες των Τούρκων, 1646).

14. Βλ. και πιο κάτω για το Κρητικό θέμα όπως αναπτύχθηκε στον «Προτρεπτικό Λόγο».

15. Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Παλαιών Εγγράφων (RGADA), ενότητα 52, κατάστιχο 2, αρ. 513 (22 Μαρτίου 1654). Βλ. Fonkich, «Greek documents and manuscripts», ό.π., σ. 28, όπου δημοσιεύεται και η φωτογραφία του εγγράφου.

16. Για τα σχέδια του Παϊσίου, που απέβλεπαν στην ένωση των Κοζάκων (ενδεχομένως και της Μολδαβίας) με τη Μόσχα και στην αντιτουρκική συμμαχία των ανατολικών Σλάβων με τις Παραδουνάβιες ηγεμονίες, βλ. N. Kapterev, *Snoshenija ierusalimskikh pa-*

και θεώρησε πως, μαινόμενου του βενετο-τουρκικού πολέμου, η στιγμή για τη μεγάλη απελευθερωτική εκστρατεία ήταν κατάλληλη. Το μόνο που έμενε ήταν να πεισθεί ο τσάρος κι αυτόν τον στόχο επιχείρησε να πετύχει με την επίσκεψή του στη Μόσχα¹⁷. Την ίδια αντίληψη ενστερνίστηκε και ο βιογράφος του Πατελλάρου P'minskij, επισημαίνοντας —ως στοιχεία που συνετέλεσαν στην πραγματοποίηση του ταξιδιού σχεδόν αμέσως μετά την αναγκαστική παραίτηση του Αθανασίου από τον οικουμενικό θρόνο (1652)— την ακραία πλέον αποκαρδιωσή του σχετικά με την κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και την επιδείνωση της θέσης του προστάτη του στη Μολδαβία. Σύμφωνα με τον P'minskij, το σχέδιο προσφυγής στον τσάρο Αλέξιο πρέπει να καταστρώθηκε στο Ιάσιο από κοινού με τον Βασίλειο Luru και ακολούθως προκάλεσε την ενθουσιώδη ανταπόκριση του Khmel'nitskij, όταν ο Πατελλάρος συναντήθηκε μαζί του, καθ' οδόν πια για τη Μόσχα, τον Ιανουάριο του 1653¹⁸.

Το εντοπισμένο έως σήμερα αρχαιακό υλικό για την παραμονή του Αθανασίου στη Μόσχα (16 Απριλίου του 1653-τέλη Δεκεμβρίου ή αρχές Ιανουαρίου του 1654) δεν προσφέρει επαρκή τεκμήρια για να χαρακτηριστεί το ταξίδι του ως αποστολή προς διοργάνωση αντιτουρκικού αγώνα. Εγείρεται ωστόσο το ερώτημα, αν η ανεπάρκεια αυτή καθιστά αβάσιμες και ιδεοληπτικές τις παραπάνω κρίσεις, ή, δεδομένων μερικών άλλων ενδείξεων, δεν παρεμποδίζει την αποδοχή τους, ίσως όχι σε σχέση με τις αρχικές προθέσεις του ταξιδιού (για τις οποίες, με την παρούσα βάση πηγών, μάλλον μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε), αλλά αναφορικά με τη σκέψη και τη δράση του Πατελλάρου κατά τη διάρκεια της επίσκεψής¹⁹.

Η οικονομική εξασφάλιση αποτέλεσε σημαντικό μέλημα του «χωρίς θρόνο, χωρίς πατρίδα» τώως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και στον τομέα αυτόν πέτυχε αρκετά. Πέρα από τα δώρα (σεβαστά χρηματικά ποσά, άμφια, εκκλησιαστικά σκεύη κ.τ.λ.) που του δόθηκαν με διάφορες ευκαιρίες, του χορηγήθηκε το χρυσόβουλλο (zhalovannaja gramota), με το οποίο η «μονή του»,

triarkhov s russkim pravitel'stvom s poloviny XVI do kontsa XVIII stoletija, Αγ. Πετρούπολη 1895, σ. 154-162, 185-186· του ίδιου, *Kharakter*, ό.π., σ. 353-359 (κ.ε.ξ., γενικότερα για την ελληνική συμμετοχή στην υπόθεση της ένωσης των Κοζάκων με τη Μόσχα), 367-368.

17. Kapterev, «Priezd», ό.π., σ. 370-372.

18. P'minskij, ό.π., σ. 48-53.

19. Στο σημείο αυτό ίσως δεν είναι περιττό να επισημανθεί ως ιδιαίτερα εντυπωσιακό το γεγονός ότι ο Kapterev, γνωστός για την προκατάληψη που έτρεφε απέναντι στους Έλληνες και την ευκολία, με την οποία, παρουσιάζοντας τα γεγονότα μονομερώς και επιλεκτικά, συνήθιζε να μοιράζει απλόχερα τις κατηγορίες για απάτη, φιλαργυρία και ασθενή ορθόδοξη συνείδηση, την έλευση του Πατελλάρου στη Μόσχα αξιολόγησε ως ειλικρινές διάβημα υπέρ της απελευθέρωσης των υπόδουλων ορθοδόξων.

Μονή Αγίου Νικολάου στο Γαλάτσι, αποκτούσε το δικαίωμα να στέλνει στη Μόσχα την αντιπροσωπεία της για την είσπραξη οικονομικής βοήθειας, ετησίως όσο θα ζει ο Αθανάσιος και κάθε τρίτο έτος μετά τον θάνατό του²⁰. Για την ίδια μονή, στην οποία ο Πατελλάρος στόχευε να επιστρέψει, ζήτησε και έλαβε σκεύη, άμφια, 3.000 φύλλα χρυσού για τις τοιχογραφίες του ναού· από το ταμείο του τσάρου καλύφθηκε και μια παραγγελία εικόνων²¹.

Με βάση λοιπόν το αρχείο του Posol'skij prikaz (Γραμματεία των Εξωτερικών Υποθέσεων), η μέριμνα για τα υλικά οφέλη προβάλλει πράγματι ως η κύρια δραστηριότητα του Αθανασίου στη Μόσχα. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η υπηρεσία, στην οποία δημιουργήθηκε ο «φάκελος» του Πατελλάρου²², ειδικευόταν στην αποτύπωση συγκεκριμένων πληροφοριών —για την άφιξη, την υποδοχή, τις αποδοχές και την «απόλυση» (την άδεια για αναχώρηση) του κάθε επισκέπτη— χωρίς να επωμίζεται την ευθύνη της συνολικής κάλυψης των ενεργειών που ανέπτυξε στη Μόσχα²³. Στην περίπτωση του Πατελλάρου το γεγονός ότι η καταγραφή είναι επιλεκτική και ελλιπής γίνεται απολύτως προφανές για έναν ειδικό λόγο: στη συμπεριφορά των ρωσικών αρχών απέναντί του σημειώθηκε, χωρίς καμία επεξήγηση, σημαντική μεταβολή.

Συνοπτικά, τα πράγματα έχουν ως εξής:

1. Παρ' ότι ο Αθανάσιος υπήρξε παλιός γνώριμος των ρωσικών αρχών²⁴, η είσοδός του στη ρωσική επικράτεια πραγματοποιήθηκε με αξιοσημείωτη δυ-

20. RGADA, ενότητα 52, κατάστιχο 1, 7162 (=1653), αρ. 4, 6 Νοεμβρίου, «Αντίγραφο του χρυσόβουλου στον πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιο για την αποστολή στη Ρωσία για το έλεος κάθε τρίτο έτος».

21. Πρβλ. Kapterev, «Priezd», ό.π., σ. 361-363· αναλυτικότερα, με παράθεση χωρίων από τις αιτήσεις του Πατελλάρου, P' minskij, ό.π., σ. 61-67. Βλ. και Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Διάφορα ελληνικά γράμματα εκ του εν Πετρούπολει μουσείου της Α.Ε. του κυρίου Nikolas Likhatcheff, μετά παρατήματος και προλόγου*, Αγ. Πετρούπολη 1907, σ. κα', όπου η φροντίδα του Πατελλάρου για τη μονή αναφέρεται ως ο σκοπός του ταξιδιού, παρά το γεγονός ότι ως πηγή δηλώνεται το δημοσίευμα του Kapterev.

22. RGADA, ενότητα 52, κατάστιχο 1, 7161 (=1653), αρ. 27, 9 Μαρτίου [πρόκειται για τη χρονολογία άφιξης στα ρωσικά σύνορα· βλ. πιο πάνω], «Άφιξη στη Μόσχα του πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου για το έλεος».

23. Αν, λ.χ., οι γνώσεις μας για τον Διονύσιο Ιβηρίτη, λόγιο που κατέφθασε στη Μόσχα το 1655 και έμεινε έως το 1669, βασίζονταν μόνο στην πηγή αυτή, δεν θα είχαν αποκαλυφθεί ούτε η εργασία του στο Τυπογραφείο Μόσχας, ούτε η συμμετοχή στη μεγάλη σύνοδο του 1666-1667. Πρβλ. Ό. Αλεξανδροπούλου, *Ο Διονύσιος Ιβηρίτης και το έργο του (Ιστορία της Ρωσίας)*, Ηράκλειο 1994, σ. 71-72, 83 κ.ε., 100 κ.ε.

24. Για τις προγενέστερες επαφές του Πατελλάρου με τη Μόσχα, από την εποχή ακόμη που ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, και τις ιδιόχειρες επιστολές του που φυλάσσονται στο αρχείο RGADA βλ. Fonkich, «Grecheskoje knigopisanije», ό.π., σ. 28· του ίδιου, «Greek documents and manuscripts», ό.π., σ. 24-26, όπου παρατίθενται και οι φωτογραφίες δύο επιστολών.

σκολία. Ο Khmel'nitskij είχε προνοήσει να ενημερώσει τον ρωσικό μεθοριακό σταθμό του Putivl' για την επικείμενη άφιξη, η σχετική αναφορά προς τη Μόσχα έφυγε αμέσως (4 Φεβρουαρίου του 1653), όταν όμως ο Πατελλάρος εμφανίστηκε στα ρωσικά σύνορα (9 Μαρτίου), καμία απόφαση δεν είχε ληφθεί, ακολούθησαν κι άλλα υπομνήματα και τελικά ο πρώην Κωνσταντινουπόλεως έφτασε στην πρωτεύουσα, με σημαντική καθυστέρηση, στις 16 Απριλίου. Ένας λόγος που θα μπορούσε να εξηγήσει τη χρονοτριβή είναι η ίδια η δήλωση του Πατελλάρου ότι κομίζει πληροφορίες που έχουν μεγάλο ενδιαφέρον για τον τσάρο: έλεγε ότι ο σκοπός του ταξιδιού είναι να προσκυνήσει τον «μεγάλο αυθέντη», να του ζητήσει το «έλεος» και να του εκθέσει άκρως σημαντικές πληροφορίες, εκ μέρους και του Βασιλείου Μολδαβίας, καθώς και μία ιδίας βαρύντητας «μυστική εντολή», την οποία του εμπιστεύθηκε ο Khmel'nitskij. Την εποχή εκείνη ο όρος «κρατικές υποθέσεις» (gosudareno delo) είχε διαδοθεί στην Ορθόδοξη Ανατολή ως σύνθημα που ανοίγει τις πύλες των ρωσικών συνόρων. Πολλοί από τους εμφανιζόμενους ως φερέλπιδες μαντατοφόροι δεν κόμιζαν παρά παλιές και τετριμμένες φήμες και σε αρκετές περιπτώσεις είχε διαπιστωθεί συνειδητή απάτη²⁵. Στην περίπτωση του Πατελλάρου, φυσικά, ο τίτλος και μόνο θα μπορούσε να τον απαλλάσσει από τέτοιου είδους υποψίες· επιπλέον, μερική τουλάχιστον επιβεβαίωση των λεγομένων του αποτελούσε το συνοδευτικό έγγραφο του Khmel'nitskij, όπου ο στρατάρχης δήλωνε ότι ανέθεσε στον τιμιότατον αυτόν άνθρωπο, που μόλις γλύτωσε από τα σαγόνια των μουσουλμάνων, να μεταφέρει προφορικά στον τσάρο ορισμένες μυστικές υποθέσεις²⁶. Η βραδύτητα, πάντως, με την οποία πραγματοποιήθηκε η μετάβαση του από τα σύνορα στην πρωτεύουσα, έδειχνε ότι η επίσκεψη προκάλεσε περίσκεψη και αμηχανία.

2. Η αρχική φάση της διαμονής του Πατελλάρου στη Μόσχα επίσης δεν ήταν ρόδινη. Α.χ. η πρώτη υποδοχή του στα διαμερίσματα του τσάρου υπήρξε σύντομη και τελέσθηκε κατά τα πρότυπα που είχαν οριστεί για την υποδοχή μητροπολιτών, ήταν δηλαδή κατά πολύ ταπεινότερη από αυτό που ο Αθανάσιος μπορούσε να προσδοκά²⁷. Το γεγονός ότι ήταν τέως πατριάρχης αποτελεί βάσιμη εξήγηση. Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι οι αρχές της Μόσχας είχαν πλη-

25. Βλ. λ.χ. Kapterev, *Kharakter*, ό.π., σ. 253 για την περίπτωση των ελλήνων ιερέων Αθανασίου και Ζαχαρία (1640) που είχαν ανακοινώσει στον μεθοριακό σταθμό πως κομίζουν σημαντικές πληροφορίες για μεγάλες υποθέσεις του αυθέντη — ο ένας μυστική επιστολή από τον Βασίλειο Μολδαβίας κι ο άλλος προφορική εντολή από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παρθένου — στη Μόσχα όμως ισχυρίστηκαν ότι ουδέποτε είχαν δηλώσει τέτοια πράγματα· επιπλέον ένα συστατικό γράμμα του πατριάρχη, που βρέθηκε στα χέρια του πρώτου, αποδείχθηκε πλαστό.

26. Kapterev, «Priez», ό.π., σ. 358-359· P'minskij, ό.π., σ. 54-57.

27. Kapterev, «Priez», ό.π., σ. 360-361.

ρέστατη ενημέρωση για τα διαδραματιζόμενα στην Ανατολή και ειδικά στον περίγυρο του οικουμενικού θρόνου²⁸, επομένως η χλιαρή μεταχείριση μπουρούσε να σχετίζεται με σοβαρές επιφυλάξεις απέναντι στο πρόσωπο του Αθανασίου.

3. Στη συνέχεια ωστόσο σημειώθηκε μια θεαματική μεταστροφή. Με την ευκαιρία του καθιερωμένου, για τους επισκέπτες από την Ορθόδοξη Ανατολή, προσκυνήματος στη Μονή Αγίας Τριάδος και Αγίου Σεργίου, ο τσάρος διέταξε να απονέμονται στον Πατελλάρο οι υψηλότερες τιμές, όπως άλλοτε στον Παΐσιο Ιεροσολύμων, και να ικανοποιείται κάθε επιθυμία, δική του και της συνοδείας. Η προνομακή αυτή μεταχείριση συνεχίστηκε έως το τέλος της παραμονής του στη Μόσχα²⁹ και οι παροχές, τελικά, υπήρξαν άκρωις γενναιόδωρες.

Μεταξύ των λόγων που προέτρεψαν την κυβέρνηση σε αλλαγή στάσης ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, η στενή επικοινωνία που αναπτύχθηκε μεταξύ του Πατελλάρου και του πατριάρχη Μόσχας Νίκωνος. Σύμφωνα με μεταγενέστερη δήλωση του τελευταίου, στη σύλληψη της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, που ξεκίνησε ακριβώς εκείνη την εποχή, μεγάλη ήταν η συνεισφορά των ιεραρχών της Ανατολής —του οικουμενικού Αθανασίου, του Ιεροσολύμων Παΐσιου και του μητροπολίτη Ναζαρέτ Γαβριήλ— που, επισκεπτόμενοι τη Μόσχα, διαπίστωναν επικίνδυνες αποκλίσεις της ρωσικής εκκλησιαστικής παράδοσης από την κοινή ορθόδοξη, καθώς και λάθη στα λειτουργικά κείμενα, για τα οποία «πολλάκις τον επέπληξαν»³⁰. Κατόπιν παράκλησης του Νίκωνος και σε προφανή συσχετισμό με την διόρθωση ηθών και βιβλίων, ο Πατελλάρος συνέγραψε τον Ιούλιο του 1653 την *Ερμηνείαν της θείας λειτουργίας όταν ιερουργή αοχιερεύς κατά την τάξιν και συνήθειαν της ανατολικής εκκλησίας*, που μεταφράστηκε

28. Όπως είχε επισημάνει ο Kaptever (*Kharakter*, ό.π., σ. 403-407), οι ίδιοι έλληνες ιεράρχες φρόντιζαν να ενημερώνουν τις ρωσικές αρχές για τις περιπέτειες του θρόνου και των ίδιων. Έτσι λ.χ. ο Πατελλάρος είχε εκθέσει στον τσάρο Μιχαήλ, πατέρα του Αλεξίου, τη δική του άποψη για τα καθέκαστα της πρώτης πατριαρχίας του, κι αργότερα ο Παρθένιος Κωνσταντινουπόλεως, σε μυστική επιστολή από τις 18 Αυγούστου του 1643, θεώρησε σκόπιμο να εξαπολύσει φλογισμένες κατηγορίες κατά του Αθανασίου και να υποβάλει στις ρωσικές αρχές τη σκέψη πως, αν ο κακός τούτος προδότης φανεί στη Μόσχα, κάτι θα πρέπει να γίνει, ώστε να μην απειλείται πλέον από αυτόν η Ορθόδοξη Εκκλησία. Στη συνέχεια, βέβαια, και η δική του αξιοπιστία υπέστη σοβαρότατο πλήγμα, καθώς η σύνοδος που τον καθάισε μήνυσε στη Μόσχα (10 Δεκεμβρίου του 1644) πως την καρδιά του Παρθενίου, λόγω αμαρτιών και κυρίως φθόνου, είχε κυριεύσει ο σατανάς. Παράλληλα, άλλοι ανταποκριτές της Μόσχας στην Ανατολή μαρτυρούσαν ότι ούτε κι αυτή η γνωμάτευση εκφράζει πλήρως την πραγματικότητα κ.ο.κ.

29. Kaptever, «Priezd», ό.π., σ. 361-364.

30. Βλ. Kaptever, «Priezd», ό.π., σ. 367-368· του ίδιου, *Snoshenija*, ό.π., σ. 165· Π'inskij, ό.π., σ. 62.

στα ρωσικά³¹ και πράγματι αποτέλεσε βοήθημα στις επακόλουθες μεταρρυθμίσεις³².

Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η επικοινωνία με τον προκαθήμενο της ρωσικής εκκλησίας άφησε και στον Αθανάσιο δυνατές εντυπώσεις. Δεδομένης της ισχυρής επιρροής, που τουλάχιστον τα χρόνια εκείνα ο Νίκων ασκούσε στην κρατική πολιτική, θα είχαμε κάθε λόγο να αποδώσουμε σε δική του εισήγηση τη μεταστροφή που σημειώθηκε στη συμπεριφορά απέναντι στον Πατελλάρο. Έχουμε ωστόσο κι άλλες ενδείξεις πως τα της εκκλησίας δεν ήταν το μόνο πεδίο, στο οποίο εκείνος είχε δραστηριοποιηθεί. Για τις άκρως σημαντικές υποθέσεις, με τις οποίες ερχόταν —σκέψεις δικές του, του Βασιλείου Μολδαβίας και του Khmel'nitskij— τα κατάστιχα της ρωσικής γραφειοκρατίας σιωπούν. Ο ίδιος όμως ο Πατελλάρος σε μεταγενέστερη επιστολή από την Ουκρανία, αναφέρει, υπό μορφήν πειστικής μάλιστα υπόμνησης, τα όσα είχαν διαμειφθεί στη Μόσχα — τις προφορικές και γραπτές «παραγγελίες» του προς τον τσάρο «να ελευθερώσει το γένος των ευσεβών και ορθοδόξων χριστιανών»³³.

Συμπερασματικά, διαπιστώνοντας τα κενά στην τεκμηρίωση του ταξιδιού, έχουμε σοβαρούς λόγους να υποθέσουμε ότι η δια ζώσης επικοινωνία του Πατελλάρου, τόσο με τον πατριάρχη, όσο και με τον τσάρο της Μόσχας, περιείχε στοιχεία ευπρόσδεκτα για τη ρωσική πλευρά, γεγονός που απέφερε τη μεταβολή στους όρους υποδοχής. Για τις προφορικές συνεννοήσεις δεν μένει παρά να υποθέσουμε πως, κατ' επιθυμία άλλωστε του Khmel'nitskij, έγιναν κλεισμένων των θυρών, χωρίς να κρατηθούν πρακτικά. Η γραπτή «παραγγελία» του Πατελλάρου, ο «Προτρεπτικός Λόγος», έχει ωστόσο διασωθεί, έστω και σε ρωσική μετάφραση. Τον υπέβαλε κατά την αναχώρηση από τη ρωσική πρωτεύουσα, με τη θερμή παράκληση να μεταφραστεί το συντομότερο, ώστε να λάβει ο «μεγάλος αυθέντης» αναλυτικότερη γνώση όλων εκείνων, τα οποία, λόγω γλωσσικού φραγμού, είναι δύσκολο να εκθεθούν επαρκώς δια του προφορικού λόγου³⁴.

Στο κείμενο αυτό —ισχυρή ελληνική έκκληση για απελευθέρωση³⁵— ο Α-

31. Για το ελληνικό και τα ρωσικά χειρόγραφα βλ. Fonkich, «Knigopisanije», ό.π., σ. 28-29. Φωτογραφία του πρώτου φύλλου του πρωτοτύπου (Ιστορικό Μουσείο Μόσχας, κώδ. 266) βλ. στον κατάλογο *Greek documents and manuscripts* (βλ. πιο πάνω, σημ. 13).

32. Βλ. P'minskij, ό.π., σ. 62, 152-154.

33. Βλ. πιο πάνω, σημ. 15.

34. Βλ. απόσπασμα από την τελευταία αίτηση (συναγμένη απ' ευθείας στα ρωσικά) που υπέβαλε ο Πατελλάρος στις 13 Δεκεμβρίου: Kapterev, «Priezid», ό.π., σ. 363-364.

35. Για τις εκκλήσεις, στη σειρά των οποίων εγγράφεται το κείμενο του Πατελλάρου, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Ο Μέγας Πέτρος και οι Έλληνες κατά τα τέλη του 17 και τις αρχές του 18 αι., *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 11 (1969), σ. 247-259· Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησιμολογικό

Θανάσιος εμφανίζεται ως αποφασισμένος και ευρηματικός εισηγητής της ρωσικής επέμβασης: αναφέρεται στην τραγική κατάσταση των ορθοδόξων στην Ανατολή, απονέμει τα δέοντα στις ρωσικές φιλοδοξίες που με οξυδέρκεια είχε διαγνώσει, ιχνογραφεί θελκτικές εικόνες των τόπων που μέλλεται να περιέλθουν υπό την αιγίδα του τσάρου, επιστρατεύει τις Γραφές, αλλά και τα νέα τής τρέχουσας επικαιρότητας, ώστε να ενισχύσει με κάθε τρόπο την κεντρική ιδέα — ότι ήλθε η ώρα της εκστρατείας, η νίκη είναι βέβαιη κι ο νικητής δεν είναι άλλος από τον ηγέτη της Μόσχας.

Τον άξονα της έκθεσης αποτελεί η ερμηνεία της μεταφοράς στη ρωσική πρωτεύουσα της κάρας του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου (Σεπτέμβριος 1652) και της εικόνας της Οδηγήτριας των Βλαχερνών (Οκτώβριος 1653). Σύμφωνα με τον Πατελλάρο, η «έλευση» των δύο κειμηλίων σήμαινε πως ο ίδιος ο Χριστός, η Θεοτόκος και ο Μέγας Γρηγόριος ήλθαν στη Μόσχα για να διώξουν κάθε αμφιβολία από την καρδιά του τσάρου και να τον οδηγήσουν στον αγώνα και στο πεπρωμένο του, τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Αναπτύσσοντας αυτήν την ιδέα, ο Πατελλάρος αξιοποιεί τα όσα γνωρίζει για τα δύο ιερά αντικείμενα. Α.χ. η ιστορία της κάρας τού δίνει τη δυνατότητα να παρουσιάσει, ως φόντο της εμφάνισης του Αγίου Γρηγορίου στη Μόσχα, την εντυπωσιακή εικόνα των προηγούμενων περιπλανήσεών του σε αναζήτηση ενός αμόλυντου από τους Αγαρηνούς τόπου. Για να παρακολουθήσουμε απρόσκοπτα την πλοκή της σκέψης του συγγραφέα, είναι χρήσιμο, πριν προχωρήσουμε στο περιεχόμενο του «Λόγου», να ανατρέξουμε σ' αυτά που μαρτυρούνται για τα δύο κειμήλια την ίδια εκείνη εποχή.

1. Σύμφωνα με τα έγγραφα που συνοδεύουν τη μεταφορά στη Μόσχα της κάρας του Γρηγορίου Θεολόγου³⁶, το κειμήλιο είχε μετακινηθεί πολλές φορές

εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18ου αιώνα», *Μνήμων* 7 (1978-9), σ. 46-59. Μανούσακας, *ό.π.*, σ. 227-231· Chryssa Maltezos, «Les Grecs devant Moscou - ville Impériale», *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia*, τ. 1 (1989), σ. 68-74.

36. RGADA, ενότητα 52, κατ. 1, 7161 (=1652), αρ. 3, Σεπτέμβριος «Αφιξη στη Μόσχα του Έλληνα Σπυρίδωνα Κυριάκοβ [του Κυριάκου:] με επιστολή προς τον τσάρο από τον μητροπολίτη του Μωρέα Γρηγόριο για το έλεος και για την αποστολή ως δώρου στον αυθέντη της κάρας του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου που φυλασσόταν στη μονή του». Μερική δημοσίευση των εγγράφων βλ. Kapterev, *Kharakter*, *ό.π.*, σ. 89-92. Ελληνικά έγγραφα: α) RGADA, ενότητα 52, κατ. 2, αρ. 325: «Ίσον του συστατικού και μαρτυρητικού γράμματος του αγίου λειψάνου όπερ έφερον εκ της νήσου Κρήτης, εδω εις την Πόλιν» [πιστοποιείται η γνησιότητα των 12 αγίων λειψάνων, μεταξύ αυτών και της κάρας, από τη Μονή Αγίας Τριάδας των Χανίων που περιήλθαν στην κατοχή του καπετάνου Σαμπάν Ρεΐς· το πρωτότυπο είχε συνταχθεί στις 20 Ιουλίου του 1648 και έφερε 13 υπογραφές, πρώτη από τις οποίες ήταν, σημειωτέον, του ιερομόναχου και πατριαρχικού έξαρχου Νεόφυτου Πατελλάρου]· β) RGADA, ενότητα 52, κατ. 2, αρ. 475: πρωτότυπο πιστοποιητικό γνησιότητας που εξέδωσε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παΐσιος (1652), επικυ-

στο παρελθόν: ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος το είχε φέρει από τη Ναζιανζό στην Κωνσταντινούπολη: «της Κωνσταντινουπόλεως αιχμαλωτισθείσης»³⁷ από τους Τούρκους, μεταφέρθηκε στην Κρήτη από τη «γυνή» του μεγάλου σκευοφύλακος Μανουήλ Αργυρόπουλου κι αυτή, «απορούσα των αναγκαίων», πούλησε την κάρα («Πέτρω τινι Καλαφρώ» [Kosofron και Kolofron, κατά τις μεταγραφές του Karterev από τα ρωσικά έγγραφα], που τον καιρό εκείνο ήταν «μέγας καντζιλιέρης» των Χανίων. Ο αγοραστής την αφιέρωσε στην «κατά την γην και τοποθεσίαν των Χανίων» Μονή Αγίας Τριάδος [= ; των Τζαγκαρόλων]³⁸, όπου έμεινε έως την άλωση της πόλης και ποιούσε θαύματα και ιάσεις. Μετά τη λεηλασία της μονής από τους Τούρκους «έπεσεν η αγία και πάντιμος κάρα αύτη εν ταις χερσί του λεγομένου Σαμπάν Ρεΐς του καπετάνου», ο οποίος ζήτησε από τους ορθόδοξους ιερωμένους της περιοχής συστατικό γράμμα για τον θησαυρό που απέκτησε. Στη συνέχεια περιέφερε την κάρα σε διάφορους τόπους, ώσπου «νεύσει Θεού, ευρέθη ο οσιώτατος και λογιώτατος εν ιερομονάχοις κυρ Γρηγόριος, ανήρ ευλαβής και ενάρετος και περί τα τοιαύτα ευσεβώς διακείμενος, ο ευρισκόμενος εν τη Αγία και Σεβασμία Μονή της Υπεραγίας ημών Θεοτόκου της Φανερωμένης καλουμένης, της κατά την τοποθεσίαν του Εζερού». Ο Γρηγόριος αγόρασε την κάρα. Επειδή ωστόσο, όπως ο ίδιος κατέθεσε αργότερα στη Μόσχα³⁹, η μονή του βρισκόταν σε μεγάλη δυσχέρεια, αποφάσισε να τη στείλει στον ρώσο τσάρο, διότι η θέση τόσο μεγάλων θησαυρών δεν είναι να καταχωνιάζονται στην επαρχία, αλλά, όπως παλαιότερα βρίσκονταν κοντά σε βασιλείς, σε βασιλείς πρέπει να επανέλθουν, για να έχουν την τιμή και τη δόξα που τους αρμόζει.

2. Η θαυματουργή εικόνα της Οδηγήτριας των Βλαχερνών, ένα από τα πιο σπουδαία αντικείμενα λατρείας που μεταφέρθηκαν στη Μόσχα από την Ορ-

ρωμένο και από τον πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριο. Περιλήψεις και περιγραφές των δύο εγγράφων από τον Β. L. Fonkich βλ. στον κατάλογο έκθεσης, *Grechesko-russkije sviazi seređiny XVI- nachala XVIII vv. Grecheskije dokumenty moskovskikh khranilish'* (με την ευκαιρία του 18ου Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών), Μόσχα 1991, σ. 41-42, 44. Βλ. επίσης τις φωτογραφίες των δύο εγγράφων: *Greek documents and manuscripts* (ό.π., σημ. 13), σ. 33-34.

37. Τα εντός εισαγωγικών παραθέματα προέρχονται από τη φωτογραφία του πιστοποιητικού που εξέδωσε ο Παΐσιος Κωνσταντινουπόλεως: βλ. προηγ. σημ.

38. Από όσο γνωρίζω, το γεγονός ότι η κάρα βρέθηκε για ένα διάστημα στην Κρήτη δεν έχει καταγραφεί, όπως άλλωστε και η ακόλουθη μεταφορά της στη Μόσχα. Σύμφωνα με τον Karterev (*Kharakter*, σ. 89), το 1914 τουλάχιστον η κάρα βρισκόταν στον ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κρεμλίνο. Στην ελληνική βιβλιογραφία εντόπισα μόνο την πληροφορία ότι η κάρα (ή τμήμα της) αποτελεί ένα από τα ιερά κειμήλια της Μονής Βατοπεδίου: βλ. Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1903, σ. 446-447· Παν. Κ. Χρήστου, «Γρηγόριος ο Θεολόγος», *ΘΗΕ*, τ. 4 (1964), σ. 718.

39. Βλ. Karterev, *Kharakter*, ό.π., σ. 91.

θόδοξη Ανατολή, έχει, αντίστοιχα, την εξής ιστορία⁴⁰: Τον καιρό που ήκμαζε η βασιλεία των Ρωμαίων η εικόνα βρισκόταν στη Μονή της Θεοτόκου στις Βλαχέρνες και το πλέον πολυθρύλητο από τα σπουδαία θαύματά της ήταν τούτο: «βασιλεύοντος του αιιδίμου βασιλέως Ηρακλείου και πατριαρχεύοντος του Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου, καταδραμόντων της πόλεως αναρίθμων στρατευμάτων βαρβαρικών, των μεν δια ξηράς, των δε δια θαλάττης, τη θεία αυτής χάριτι και δυνάμει πάντα κατέστρεψε και ηράνισε, και την πόλιν των μεγάλων κινδύνων απήλλαξε». Μετά την Άλωση, «η ιερά εκείνη και περίφημος μονή κατηδαφίσθη, και εις το μηδέν απεχώρησε, και ερίπιον (φευ) οδυρμού και δακρύων άξιον γέγονεν. Όθεν ως δοκείν τινές των ευσεβών τον πολύτιμον τουτονί θησαυρόν κείθειν λαβόντες εις το των παρθένων μοναστήριον του Σωτήρος Χριστού Παντοκράτορος απεκομίσαντο όπερ ήδη (φευ των κριμάτων σου Χριστέ βασιλεύ) ισμαΐδιον ον, Ζεργρέκι κατονομάζεται. Μετ' ου πολύ δε και του μοναστηρίου κατασχεθέντος τοις βαρβάροις και προσκύνημα οικειόν γεγονότος, ως εφάνη, υπό χριστιανών, ως ποτε το ιερόν μανδύλιον του Σωτήρος Χριστού, εν παραθυριδίω τινί εμβληθείσα αύτη η πάντιμος εικών, μετά κανδύλας αργυράς έμπροσθεν, και άλλων σκευών, εχρίσθη έξωθεν ασβέστω, ίνα μη κατάδηλος η. Καιρού δε παραδραμόντος, ο επιστάτης του ισμαΐδιου εκείνου βουλόμενος επί πλείονι φωτί ποιήσαι θυρίδιον, ίσως ελαυνόμενος θεία δυνάμει, ίνα μη ο πολύτιμος θησαυρός αγνωρίστος (sic) είη, ωρύξατο το μέρος εκείνο, καθ' ό η ιερά αύτη εικών εγκέκρυπτο, και ευρών, άπαντα μεν τον αυτης κόσμον απεσυλλήσατο (sic), των τόπων ήδη δεικνούντων επάνω αυτης, γυμνή δε ταύτην, ως οράται, γυναικί τινι απέδοτο των πλησίων οικουσών. Αύτη δε βουλη-

40. Το αρχαιακό υλικό, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, απαρτίζεται από τον ρωσικό φάκελο για την άφιξη της εικόνας και τα συνοδευτικά ελληνικά έγγραφα: 1. RGADA, ενότητα 52, κατ. 1, 7162 (=1653), αρ. 2, 11 Οκτωβρίου, «Άφιξη στη Μόσχα του Έλληνα Δημητρίου Οστάφιεβ [του Ευσταθίου:] με νέα και επιστολές από την Κωνσταντινούπολη για την εύρεση της εικόνας της Παναγίας των Βλαχερνών»· βλ. Kapterev, *Kharakter*, ό.π., σ. 85-89. 2α. RGADA, ενότητα 52, κατ. 2, αρ. 488: πρωτότυπο πιστοποιητικό γνησιότητας της εικόνας από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παΐσιο [1653, κατά τη διαπίστωση του Fonkich πρόκειται για αυτόγραφο του Ιωάννη Καρυοφύλλη που υπογράφει, μεταξύ άλλων μαρτύρων, στην τρίτη στήλη]· 2β. RGADA, ενότητα 52, κατ. 2, αρ. 531: επιστολή προς τον τσάρο από τον πρωτοσύγκελλο Ιεροσολύμων Γαβριήλ για την αποστολή της εικόνας και την είσπραξη αμοιβής ύψους 200 ρουβλίων (10 Δεκεμβρίου 1654). Περίληψη και περιγραφές των δύο εγγράφων από τον Fonkich βλ. στον κατάλογο *Grechesko-russkije sviazi. Grecheskije dokumenty moskovskikh khranilish'*, ό.π., σ. 42, 48 και πίν. 22· η φωτογραφία του πρώτου εγγράφου δημοσιεύτηκε στον κατάλογο *Greek documents and manuscripts* (τα παραθέματα που καταχωρώ προέρχονται από εκεί), συνοδευόμενη με το σημείωμα του Fonkich, καθώς και τις φωτογραφίες και την ανάλυση δύο εικόνων της Οδηγήτριας Βλαχερνίτισσας που φυλάσσονται στη Μόσχα, από τις I. M. Sokolova και G. V. Sidorenko, σ. 72-77.

θείσα απεμπολήσαι δια χρημάτων, εύρε πρώτον θεία προνοία τον οσιώτατον εν ιερομονάχοις και πνευματικούς πατράσι κυρ Γαβριήλ, τον πρωτοσύγκελλον των Ιεροσολύμων, ω και παρέσχε τον πολύτιμον θησαυρόν δια λήψεως χρημάτων»⁴¹.

Έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε πως η εμφάνιση των δύο ιερών αντικειμένων είχε μεγάλη απήχηση στη ρωσική πρωτεύουσα, που πάντα —και ιδιαίτερα στα μέσα του 17ου αιώνα— τιμούσε με κατάνυξη τα προερχόμενα από την Ανατολή κειμήλια της Ορθοδοξίας⁴². Είναι επίσης θεμιτό να υποθέσουμε ότι ο Πατελλάρος, εντυπωσιασμένος από την υποδοχή της Βλαχερνίτισσας, επέλεξε στο κείμενό του να δώσει ιδιαίτερο βάρος στον συμβολισμό του *translatio sanctorum*. Δύο μήνες μετά την άφιξη της εικόνας στη Μόσχα υπέβαλε στις αρχές τον «Προτρεπτικό Λόγο» που στη μετάφραση⁴³ έχει την ακόλουθη επιγραφή:

41. Ο έλληνας πραγματευτής Δημήτριος που έφερε την εικόνα στη Μόσχα, έδωσε μια διαφορετική κατάθεση, την οποία εξιστορεί ο Kapterev, *Kharakter*, ό.π., σ. 87-89. Η συνεζέταση των δύο μαρτυριών, καθώς και η περαιτέρω εξιχνίαση της όλης υπόθεσης δεν είναι του παρόντος, ας σημειωθεί μόνο ότι, σύμφωνα με τον Δημήτριο: α) ο Τούρκος που βρήκε την εικόνα την πούλησε σε κάποιον έλληνα ράπτη, ο οποίος αποφάσισε να την πουλήσει στον Γαβριήλ, επειδή η ίδια Θεοτόκος του φανερώθηκε και είπε πως η θέση της εικόνας είναι εκεί που βασιλεύει ο ευσεβής χριστιανός τσάρος· β) οι πατριάρχες Παΐσιος Κωνσταντινουπόλεως και Αντιοχείας [Μακάριος], καθώς και πολλοί άλλοι προσπάθησαν με μεγάλη επιμονή να εξαγοράσουν την εικόνα και, τέλος, γ) ο ίδιος ο Δημήτριος ήταν εκείνος που παρότρυνε τον Γαβριήλ να τη στείλει στον τσάρο της Μόσχας. Για τον πρωτοσύγκελλο Γαβριήλ, που ήδη το 1651 είχε συνάψει επαφές με τη Μόσχα, βλ. Fonkich, «Greek documents and manuscripts», ό.π., σ. 72-73 και 78.

42. Βλ. Kapterev, *Kharakter*, ό.π., σ. 60-102.

43. Πρβλ. τις παρουσιάσεις που είχαν κάνει ο Kapterev («με σημαντικές περικοπές», όπως άλλωστε δήλωνε· βλ. «Priezd», ό.π., σ. 373-385) και ο Π' minskij (σε ορισμένα σημεία πιο αναλυτική, όχι όμως καθ' όλα πιο εύστοχη από την πρώτη· βλ., ό.π., σ. 67-77). Ο Β. L. Fonkich είχε την ευγενή καλοσύνη να θέσει στη διάθεσή μου αντίγραφα δύο χειρογράφων: Ρωσική Κρατική Βιβλιοθήκη (πρώην Βιβλιοθήκη «Λένιν»), ενότητα 310 (συλλογή Undol'skij), αρ. 712, φ. 181-204β [στη συνέχεια U· αυτό είναι το αντίγραφο που χρησιμοποιήσαν οι δύο ρώσοι ερευνητές] και ενότητα 17 (συλλογή Barsov), αρ. 743.2, φ. 1-18 [στη συνέχεια B]· πρβλ., για τους κώδικες, Fonkich, «Grecheskoje knigopisanije», ό.π., σ. 29, σημ. 34. Το υλικό αυτό δίνει τη δυνατότητα συμπλήρωσης και διευκρίνισης των αναφερόμενων πιο πάνω περιλήψεων του «Λόγου», παρουσιάζει όμως ορισμένα προβλήματα· λ.χ. στο κείμενο B, εκτός των γνωστών χαρακτηριστικών του (λείπει η αρχή και η αρίθμηση των φύλλων είναι διαταραγμένη), εντοπίστηκε μια ακόμη ουσιαστική παράλειψη τμήματος κειμένου. Εφ' όσον δεν στάθηκε προς το παρόν δυνατή η αυτοψία των δύο κωδίκων, όπως και η πρόσβαση στο τρίτο αντίγραφο, στο οποίο μας παραδόθηκε το έργο (Ιστορικό Μουσείο Μόσχας, συλλογή Уваров, αρ. 1755, φ. 247-275), η προσέγγιση του κειμένου που επιχειρείται στην εργασία αυτή κρίνεται, ασφαλώς, προκαταρκτική: υπολείπεται η κριτική έκδοση βάσει και των τριών πηγών που έχουν διασωθεί και, φυσικά, η μετάφραση του «Λόγου» στην ελληνική γλώσσα.

«Μετάφραση από την ελληνική γραφή, από το τετράδιο το οποίο επέδωσε στον μέγα αυθέντη, τσάρο και μέγα κνέζη Αλέξιο Μιχαήλοβιτς, πάσης Μεγάλης, Μικράς και Λευκής Ρωσίας αυτοκράτορα, ο πρώην πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιος εν έτει 162 (=1653), Δεκεμβρίου 13 ημέρα⁴⁴.

Λόγος προτρεπτικός προς τον ευσεβέστατο, γαληνότατο και θεόστεπτο αυτοκράτορα ημών, ελέω θεού τσάρο Αλέξιο Μιχαήλοβιτς, μέγα αυθέντη και εξουσιαστή της Μοσχολίας και πάσης Ρωσίας και πολλών άλλων κρατών. Αθανάσιος, ο έσχατος δούλος του Θεού, πρώην οικουμενικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, στη Μόσχα, εν έτει από Χριστού Γεννήσεως 1653, μηνός Νοεμβρίου, 6ης ινδικτιώνος» [U φ. 181].

Ως εισαγωγική επεξήγηση στην παρουσίαση του «Λόγου», θα πρέπει να σημειωθεί ότι, καθ' όλα τα φαινόμενα, η ρωσική μετάφραση που μας παραδόθηκε αδικεί τον συγγραφέα⁴⁵: είναι κατά τόπους άγαρμπη, απλουστευμένη, με περιορισμένο λεξιλόγιο, παρεφθαρμένα ονόματα και τοπωνύμια και αρκετά —ευτυχώς μικρής έκτασης— νοηματικά κενά⁴⁶. Η ταυτότητα του μεταφραστή μένει άγνωστη και η εξιχνιάσή της προσκρούει στα ίδια εμπόδια που είχε διαπιστώσει ο D. C. Waugh, μελετώντας τον «Θρίαμβο κατά της των Τουρκών βασιλείας» του Γεράσιμου Βλάχου (1656)⁴⁷: χωρίς το ελληνικό πρωτότυπο (που και σ' εκείνη την περίπτωση λανθάνει) και δίχως να έχει προηγηθεί η γενική μελέτη των μεταφράσεων από τα ελληνικά την εποχή εκείνη, η ασφαλής ταύτιση του μεταφραστή δεν είναι εφικτή. Για τον «Λόγο» του Πατελλάρου μπορεί να σημειωθεί ότι η μετάφραση δεν προδίδει ξένο, μη ρωσικό χέρι. Δεν έχει π.χ. αρχαιότροπα, βαριά σχήματα λόγου που αποτελούν σήμα κατατεθέν των ρωσικών μεταφράσεων του Αρσενίου του Γραικού⁴⁸, ο οποίος, ως

44. Πρόκειται για την ημερομηνία παράδοσης του κειμένου. Πότε έγινε η μετάφραση δεν δηλώνεται, όπως προκύπτει όμως από την τελευταία επιστολή του Πατελλάρου στον τσάρο (Μάρτιος 1654, RGADA, ενότητα 52, κατ. 2, αρ. 513), ο «Λόγος» πρέπει να μεταφράστηκε σχεδόν αμέσως: πρβλ. Fonkich, «Greek documents and manuscripts», ό.π., σ. 29.

45. Ως συγκριτικό δείγμα έχουμε, βέβαια, τους ηρωλεγειακούς στίχους του Πατελλάρου προς τον Βασίλειο Μολδοβλαχίας που δημοσιεύτηκαν από τον Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα: βλ. *Documente privatoare la Istoria Romanilor*, τ. 13, Βουκουρέστι 1909, σ. 437-449.

46. Πρβλ. την ανάλογη εκτίμηση του Il'minskij, ό.π., σ. 155.

47. Βλ. D. C. Waugh, «"Odolenije na Turskoje tsarstvo" — pamiatnik antituruetskoj publiksistiki XVII v.»), *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, τ. 33: *Drevnerusskije literaturnyje pamiatniki*, Λένινγκραντ 1979, σ. 88-107.

48. Πρβλ. I. N. Lebedeva, *Pozdniye grecheskije khroniki i ikh vostochnyje perevody* (= *Palestinskij sbornik*, τ. 18/81), Λένινγκραντ 1968, σ. 88-89 (όπου και αναφορές στην προηγούμενη βιβλιογραφία για τις μεταφραστικές επιδόσεις και τη «γραφή» του Αρσενίου): Χρίστος Π. Λακαριδής, *Ο Αρσένιος ο Γραικός και η Μόσχα (17ος αιώνας)*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1988, σ. 129-143.

«αρχιμεταφραστής» στην υπηρεσία των ρωσικών αρχών τα χρόνια εκείνα, θα ήταν, λογικά, ο κατάλληλος υποψήφιος⁴⁹. Η μορφή, στην οποία μας παραδόθηκε ο «Λόγος» του Πατελλάρου, θυμίζει πιο πολύ τις μεταφράσεις των ελληνικών (λ.χ. πατριαρχικών) επιστολών που γίνονταν στο Posol'skij prikaz από ελληνομαθείς (έμπιστους) υπαλλήλους, οι οποίοι, αποποιούμενοι κάθε προσπάθεια «έντεχνης» απόδοσης, επεδίωκαν την απλή και πιστή μετάδοση πληροφοριακών στοιχείων⁵⁰.

Με αυτά τα δεδομένα η επιστροφή του «Λόγου» στην ελληνική γλώσσα συναντά αρκετές δυσκολίες (όπως κάθε, άλλωστε, επαναπατριsmός). Είναι έντονος λ.χ. ο πειρασμός να επιχειρήσει κανείς την αναπαράσταση της φράσης του Πατελλάρου και εξ ίσου υπαρκτός ο κίνδυνος να παρασυρθεί σε ακροβατισμούς, ίσως και πέρα από τα όρια της επιστημονικής φαντασίας. Αφήνοντας κατά μέρος, πιθανώς για μια άλλη στιγμή, αυτόν τον προβληματισμό, η έκθεση που ακολουθεί στοχεύει στην αδρομερή παρουσίαση των απόψεων του συγγραφέα και της τεχνικής, την οποία χρησιμοποίησε. Η δε μετάφραση των αποσπασμάτων, που καταχωρούνται σε εισαγωγικά, προτείνεται ως «μετάφραση εργασίας», κάτι ανάλογο δηλαδή μ' αυτό που εικάζουμε πως είχε υποστεί το ελληνικό πρωτότυπο κατά την πρώτη του μεταγλώττιση.

Η ερμηνεία των δύο «ελεύσεων» καταλαμβάνει, συνολικά, περί τα δύο τρίτα της έκτασης του κειμένου. Στην εισαγωγή, όπου προβάλλει ως κύριο θέμα, αναπτύσσεται δια της συγκριτικής, θα λέγαμε, μεθόδου: πλαισιώνεται με αλυσιδωτά παραδείγματα φανέρωσης της θείας βούλησης στους ανθρώπους (κυρίως από την Παλαιά Διαθήκη) και καταλήγει στο επιβλητικό συμπέρασμα ότι η άνωθεν κλήση, την οποία δέχεται τώρα ο τσάρος, είναι ιδιαίτερα —αν όχι άνευ προηγουμένου— ισχυρή, επειδή δεν την αναγγέλλει ένας άγγελος ή άγιος, αλλά ο ίδιος ο Κύριος μαζί με τη Θεοτόκο και τον μέγα οικουμενικό διδάσκαλο Γρηγόριο Θεολόγο, που ήλθαν στη Μόσχα και καλούν τον Αλέξιο να κινήσει δίχως αργοπορία προς την Κωνσταντινούπολη [U φ. 181-183, B φ. 1-2]. Η ίδια συγκριτική διάσταση χαρακτηρίζει τις διάσπαρτες σ' όλο το κείμενο παραλλαγές

49. Όσο για τον Διονύσιο Ιβηρίτη, τον άλλο «υποψήφιο» που αναφέρει ο Waugh σε σχέση με τη μετάφραση του Βλάχου (σημειώνοντας, βέβαια, ότι η κακή ποιότητα του κειμένου μάλλον αποκλείει και αυτή την ταύτιση), γνωρίζουμε ότι έφτασε στη Μόσχα το 1655 (ενώ, όπως αναφέρθηκε, η μετάφραση του «Λόγου» πρέπει να έγινε πριν τον Μάρτιο του 1654) και, επιπλέον, όπως τουλάχιστον προς το παρόν έχει διαπιστωθεί, η φήμη του Διονυσίου ως μεταφραστή στα ρωσικά δεν υποστηρίζεται με ασφαλή τεκμήρια και δείγματα γραφής του· βλβλ. Αλεξανδροπούλου, *Διονύσιος Ιβηρίτης*, ό.π., σ. 96-99.

50. Όπως επανειλημμένα έχει επισημάνει προφορικά ο Β. L. Fonkich, το άκρως ενδιαφέρον αυτό θέμα μένει ανεξερεύνητο. Είναι σαφές, δεδομένου του πλήθους άρτιων μεταφράσεων του είδους αυτού, ότι η Γραμματεία διέθετε ικανούς γνώστες της ελληνικής γλώσσας, προς το παρόν όμως τα στοιχεία που έχουμε γι' αυτούς είναι πενιχρά.

αυτής της ιδέας που συνοδεύουν, εν είδει επωδού ή και προλόγου, τις βασικές θέσεις του συγγραφέα —άλλοτε για να συμπληρώσουν την παρουσίαση των ενθαρρυντικών, ως προς την επιτυχία του εγχειρήματος, οιωνών⁵¹, κι άλλοτε για να ενισχύσουν την ιδέα πως, σύμφωνα μ' όλες τις ενδείξεις, έφτασε η στιγμή για την πραγματοποίηση του σχεδίου⁵².

Ο τρίτος τρόπος, με τον οποίο το θέμα των κειμηλίων αξιοποιείται στον «Προτρεπτικό Λόγο», είναι η παρουσίαση της ιστορίας της εικόνας και της κάρας — σε δύο διηγήσεις, καθώς και σε μεμονωμένα χωρία, διάσπαρτα κι αυτά σε διάφορα σημεία της έκθεσης.

Μέσα στο κυρίαρχο αυτό πλέγμα ο Πατελλάρος οργανώνει τα ποικίλα άλλα στοιχεία που έχει να καταθέσει στον τσάρο. Σχηματικά, η πλοκή του «Λόγου» έχει ως εξής:

1. Εισαγωγή (βλ. πιο πάνω) που καταλήγει στη δήλωση του κύριου στόχου, που είναι η απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης.
2. Έπαινος της Βασιλεύουσας, της Νέας Ρώμης, που έχει οριστεί να είναι η έδρα των πνευματικών ηγετών της Ορθοδοξίας και των ευσεβών αυτοκρατόρων της οικουμένης. «Αυτή είναι η μέγιστη δόξα και το υπέρτατο αξίωμα, στο οποίο ήλθαν να καλέσουν την αήττητη αυθεντία του κράτους σου ο Κύριος όλου του κόσμου μαζί με την Αειπάρθενο Θεοτόκο» [B φ. 2].

51. Περιγράφοντας λ.χ. τη δύσκολη κατάσταση των ορθοδόξων, ο Πατελλάρος παρκαλεί τον τσάρο να σπεύσει και να παραμερίσει όλους τους πιθανούς ενδοιασμούς, καθώς οι δυνάμεις που ήλθαν στο πλευρό του είναι αήττητες. Επί του Ιουλιανού του ειδωλοάτρη έστειλε ο Θεός, δια προσευχών του Βασιλείου Καισαρείας, τον Άγιο Μερκούριο κι εκείνος εφόνευσε τον Παραβάτη. Και στη θεοφρούρητη Μόσχα, όταν την αιχμαλώτισαν οι Λιθουανοί, εφάνη ο Άγιος Νικόλαος και τους έτρεψε σε φυγή. [Πρόκειται, προφανώς, για θρύλο από τη λεγόμενη «εποχή των ταραχών» και τη μεγάλη πολωνο-λιθουανική εισβολή στις αρχές του 17ου αιώνα]. Παρόμοια έχουν συμβεί κι αλλού [...]. Ο τσάρος όμως έχει πλάι του όχι τον Μερκούριο ή τον Νικόλαο, ούτε τους αγγέλους [...], αλλά τον ίδιο τον Σωτήρα, επομένως δεν υπάρχει αμφιβολία για τη θριαμβευτική έκβαση της υπόθεσης [B φ. 2ν, 6r-v].

52. Σε ένα τέτοιο χωρίο ο συγγραφέας δημιουργεί ένα διπλό σχήμα παραλληλισμού και αντιδιαστολής. Παραλληλίζει τους πατριάρχες και προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, τους οποίους είχε πέμψει ο Θεός για να απελευθερώσουν τον κόσμο από τη δυναστεία του διαβόλου, με τους αρχιμανδρίτες, επισκόπους, αρχιεπισκόπους και πατριάρχες που, επίσης νεύσει θεού, προέτρεπαν τους παλαιότερους τσάρους να λυτρώσουν τους ευσεβείς από τη δυναστεία των Τούρκων. Και οι μεν και οι δε, διαπιστώνει, δεν επέτυχαν όμως τον τελικό σκοπό τους, επειδή δεν είχε έλθει το πλήρωμα του χρόνου. Αντιθέτως, όταν ήλθε ενσαρκωθείς ο Κύριος, έδωσε τη λύτρωση στον θανατωμένο από την αμαρτία άνθρωπο, και ομοίως τώρα ο ίδιος ο Κύριος με την Πάναγγο Θεοτόκο ήλθε και απευθύνει στον τσάρο τα λόγια του μακαρίου Παύλου «Ίδού νυν καιρός ευπρόσδεκτος, ιδού νυν ημέρα σωτηρίας» (Προς Κορινθίους β', 6, 2), σήμανε δηλαδή η ώρα της λύτρωσης των ορθοδόξων από τα χέρια των Αγαρηνών [B φ. 7].

3. Υπόμνηση για την οικτρή σημερινή κατάσταση των ορθοδόξων⁵³.

4. Επιχειρήματα υπέρ της άμεσης υλοποίησης του σχεδίου επέμβασης στην Ανατολή⁵⁴: 400 χρόνια βασανίζοταν ο λαός των Εβραίων στην αιχμαλωσία των Φαραώ, «σ' εμάς όμως, χάριτι Ευαγγελίου, επιβλήθηκε η μισή ποιμή, βασανίζομαστε εδώ και 200 χρόνια, ήλθε ο καιρός να λυτρωθούμε. Και δεύτερη πρόρρηση επιτελείται: [λέγεται πως] θα είναι ο σουλτάνος των Αγαρηνών μικρός στην ηλικία, ανήλικος, όταν θα καταλυθεί η βασιλεία του, ιδού τώρα ο σουλτάνος τους, ο άφρων βασανιστής, είναι 12 ετών, επομένως ήλθε η ώρα του αφανισμού του⁵⁵. Τρίτον, το δέον είναι το ρωσικό γένος (ruskij rod) να λάβει τα ηνία της αυτοκρατορίας (tsarstvo samoderzhavstva), το οποίο μας είναι οικείο γένος (ezhe est nam svoj rod) από τον πρωτόπλαστο Αδάμ, επειδή κι εκείνος ήταν ξανθός, κι αυτός είσαι εσύ, κραταιότατε και αήττητε τσάρε και αυτοκράτορα, δια της βουλής του ύψιστου Θεού [που επιθυμεί] να ανυψωθεί η αυτοκρατορία σας (vysoty radi samoderzhavnyja vasheja)⁵⁶. Τέταρτον, εκείνον που πρόκειται να κυριεύσει ένα βασίλειο, προσκυνούν τα πέριξ [βασιλεία], δίδοντας ευδιάκριτο σημείο ότι θα καταπολεμήσει τους εχθρούς του». Αυτό είχε συμβεί με τον Μέγα Αλέξανδρο, τον Ιησού Ναυή, τον βασιλιά Δαβίδ,

53. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Πατελλάρος, έχοντας, κατά πάσα πιθανότητα, αντιληφθεί ότι οι ρωσικές αρχές λαμβάνουν επαρκέστατη πληροφόρηση για τα διαδραματιζόμενα στην Ανατολή, επιλέγει να μην επεκταθεί στο θέμα αυτό. Τα σχετικά σχόλια έχουν τη μορφή ολιγόλογης υπενθύμισης — σαν την κοφή πινελιά που, στην παράσταση ενός αγίου, υποδηλώνει το βάσανο χωρίς να εξιστορεί τις αντίστοιχες, γνωστές στους πιστούς, σκηνές μαρτυρίου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Πατελλάρος αναφέρει, παροτρύνοντας τον τσάρο να μην αργοπορήσει, ότι υπό τον ζυγό των Αγαρηνών οι άνθρωποι υποφέρουν τα πάνδεινα, δεν αντέχουν πλέον και πολλοί, ενδίδοντας στις πιέσεις των ασεβών, αλλαξοπιστούν και ρυπαίνουν τη ζωή όλων με άθεες πράξεις. Πρβλ. με τη σταλμένη από τη Βενετία έκθεση του Γεράσιμου Βλάχου και τα αντίστοιχα σχόλια του Waugh, για το πόσο γνωστά ήταν στη Μόσχα τα όσα έγραφε σχετικά με την κατάσταση της υπόδουλης ελληνικής εκκλησίας· ό.π., σ. 94-95.

54. Παρουσιάζοντας πιο αναλυτικά το τμήμα αυτό, που περιλαμβάνει τα —ευνοήτου ενδιαφέροντος— επιχειρήματα, τόσο «εκ βάθους των αιώνων», όσο και σύγχρονα, θα πρέπει να σημειώσω ότι η θεματική αυτή ενότητα δεν υπερτερεί των συμφραζόμενων, αντιθέτως, θα μπορούσε να πει κανείς ότι αποτελεί μια μάλλον ελάσσονος σημασίας ψηφίδα στο μωσαϊκό της σκέψης του Πατελλάρου.

55. Για τις φήμες που συσχέτιζαν τη νεαρή ηλικία του σουλτάνου με τον επικείμενο αφανισμό του τουρκικού κράτους έγραφε στον τσάρο και ο Παΐσιος Ιεροσολύμων (βλ. Karteren, *Snosheniija*, ό.π., σ. 147). Μια παρόμοια προφητεία, με αναφορά στον Λέοντα τον Σοφό και, συγκεκριμένα, στην ηλικία των 12 ετών του «τούρκου τύραννου», καταγράφει και ο Γεράσιμος Βλάχος· βλ. D. C. Waugh, ό.π., σ. 105.

56. Για το μεγάλο θέμα περί του «ξανθού γένους» και των χρησμών, που εδώ, όπως βλέπουμε, δεν αναπτύσσεται εν εκτάσει, βλ. Αλέξανδρος Στ. Καριώτογλου, *Η περί του Ισλάμ και της πτώσεως αυτού «ελληνική χρησμολογική γραμματεία»*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1982, σ. 156-169.

τον Σολομώντα, «αυτό συμβαίνει και στο κράτος του μεγάλου σας βασιλείου, επειδή προαναγγέλλει σε όλους ο Θεός πως η μεγάλη βασιλεία σας θα ανέλθει στα ύψη και θα είσαι μονάρχης πάσης της οικουμένης, όπου φτάνουν οι ακτίνες του ήλιου. Με οικεία πρόθεση, αυτοβούλως [σας] προσκύνησαν δύο μεγάλα κράτη, της Γεωργίας και της Ιμερετίας, καθώς και το ευλογημένο κι ανδρειωμένο, ορθόδοξο γένος των Κοζάκων της Μικράς Ρωσίας, το στράτευμα του Zaporozhje. Ήλθε ο καιρός να αναλάβει η βασιλεία σας την αυτοκρατορία [U φ. 186 r-v, B φ. 7v, 11]. Πέμπτον, το δικό μας χριστιανικό βασίλειο της Κωνσταντινουπόλεως ξεκίνησε από τόν ευσεβή και άγιο και Μέγα Κωνσταντίνο και πάλι επί Κωνσταντίνου, υιού του Ιωάννη Παλαιολόγου, μας το πήραν, Θεού παραχωρήσει, οι άθεοι Αγαρηνοί. Ομοίως, ο πρώτος βασανιστής που εμίανε τον ιερό μας θρόνο και εβασίλευσε, ήταν ο σουλτάνος Μεχμέτης, και πάλι του ίδιου γένους ο [γυν] άθεος και άφρων Μεχμέτης θ' αφανιστεί, και το σκήπτρο της αυτοκρατορίας θα ανέλθει στη γαληνότατη βασιλεία σας (i vospriimet skipter samoderzhavija vysotu tikhomirnago vashego tsarstvija). Ήλθε η ώρα να χαθεί ο άθεος και να ανακαταλάβουμε εμείς τα όσα αδικώς μας είχε αρπάξει» [B φ. 11]⁵⁷. Έκτον, το βασίλειο των Τούρκων, όπως και κάθε κράτος πού μέλλεται να καταλυθεί, πλήττεται από αλληλοσπαραγμούς και αστάθεια⁵⁸, πράγμα που δείχνει πως ήλθε η ώρα του αφανισμού των ασεβών και της λύτρωσης των ορθοδόξων.

5. Αναφορά στις εσωτερικές ανάγκες και τη δυναμική του ρωσικού κράτους που συγκλίνουν στην ανάληψη από τον Αλέξιο της μεγάλης πρωτοβουλίας: «Εδώ, κραταιότατε τσάρε, ονομάζεσαι τσάρος και αυτοκράτορας Μόσχας και πάσης Ρωσίας, ενώ το δέον είναι να πας στη Βασιλεύουσα για να ανυψωθείς (dlia vozvyshenija), να ονομαστείς τσάρος, μονάρχης πάσης της οικουμένης και καίσαρας (kesar' i avgust), να σε προσκυνήσουν όλου του κόσμου οι ρηγάδες, αυθέντες και προεστοί (vsi korali vsego mira i gosudari i vlasti) και να δοξαστείς σ' όλη την υπό τον ουρανό γη. Κι εδώ [στη Μόσχα] κάποιιο σε εχθρεύονται και σε μισούν, δεν θέλουν να σου αποδώσουν τα όσα δικαίως αρμόζουν στον τίτλο και στην αξία της μεγάλης σας βασιλείας. Όταν όμως, Θεού συνεργεία, λάβεις την αυτοκρατορία, εκείνοι, μαθαίνοντάς το, θα μετανοήσουν

57. Το μοτίβο αυτό, όπως και το πρώτο επιχείρημα του Πατελλάρου περί των 200 χρόνων, βλ. στη σχεδόν παράλληλη έκθεση του Παϊσίου Λιγαριδής, το «Χρησμολόγιο»: Cyril Mango, «The Legend of Leo the Wise», *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta*, τ. 6, Βελιγράδι 1960, σ. 87· Β. Λαούρδας, «Κρητικά Παλαιογραφικά 18. Ο Παΐσιος Λιγαριδής και οι περί Κρήτης χρησμοί», *Κρητικά Χρονικά* 6 (1952), σ. 26.

58. Αναφέρεται, συγκεκριμένα, «nepostojanie janychania z dvoriania» [B φ. 11], δηλαδή ακαταστασίες ή συγκρούσεις μεταξύ των γενίτσαρων και (:) των αξιωματούχων της αυλής.

και θα προσκυνήσουν το κράτος της γαληνότατης βασιλείας σας, ως κεφαλή και κύριο, τσάρο και αυθέντη» [B φ. 11 r-v].

6. Παρουσίαση των ιερών τόπων που αναμένουν τον ρώσο τσάρο να τους λυτρώσει: α) η περικλειής εκκλησία της Αγίας του Θεού Σοφίας, την οποία εποίησε ο μέγας Ιουστινιανός, το μέγιστο θαύμα του κόσμου που καταπλήσσει τον νου του ανθρώπου με το κάλλος και το μεγαλείο της⁵⁹, ο περίδοξος ναός των ορθοδόξων, όπου τώρα τους απαγορεύεται ακόμη και η είσοδος· β) ο ζωοδόχος τάφος του Κυρίου, τον οποίον οι άθεοι Αγαρρηνοί έχουν κλειδωμένο και δεν αφήνουν τους πιστούς να τον προσκυνήσουν· γ) η πανάρχαια Μονή της Μεγαλομάρτυρος Αικατερίνης στο Θεοβάδιστο Όρος Σινά, που καταδυναστεύεται από τους Αγαρρηνούς και τώρα —που η ευλογημένη νήσος Κρήτη καταλήφθηκε από τους Τούρκους— στερήθηκε τις προσόδους που ελάμβανε από εκεί κι έχει περιπέσει σε ακραία ένδεια, θα ερημωθεί αν δεν σπύσει ο τσάρος να τη λυτρώσει από το στόμα των λεόντων· δ) οι μονές του Αγίου Όρους του Άθω κι άλλα μέρη που υποφέρουν από τους Αγαρρηνούς [U φ. 188-189v, B φ. 12-13].

7. Πληροφορίες, από «έμπιστη πηγή», για τη σημερινή κατάσταση των Τούρκων: έχουν εξασθενήσει και δεν έχουν βοήθεια από πουθενά. «Μου το μήνυσε κάποιος καπιτζί-πασάς [kapychii pasha]⁶⁰, ο οποίος πάντα παρίσταται στον σουλτάνο [predstoit pred saltanom] στο διβάνιο, όπου κάθεται ο βεζήρης με τους πασάδες. Μου είπε πως άκουσε τον σουλτάνο να συσκέπτεται με τους πασάδες στο συμβούλιο και να λέει ότι το κράτος τους εξασθένησε και περιέπεσε σε ένδεια. Και μάρτυς μου ο Θεός, αλήθεια είναι, όχι ψέματα. Αν αναλογιστεί ο Khmel'nitskij [έλεγαν οι Τούρκοι] ότι έχει δόξα, περίσσια ανδρεία και τόσους άνδρες, ότι νίκησε τους Πολωνούς που και δύο και τρεις φο-

59. Εδώ ο Πατελλάρος ανακαλεί το μάλλον προσφιλέσ σ' εκείνον σχήμα παρομοίωσης με το όγδοο θαύμα του κόσμου: οι «αρχαίοι και πάνσοφοι Αθηναίοι» έλεγαν πως σ' όλη την πλάση υπάρχουν επτά θαύματα και πέραν αυτών άλλο δεν μπορεί να υπάρξει (...), η Αγία Σοφία όμως υπερέχει όλων, τόσο που θα πρέπει να θεωρείται όγδοο θαύμα του κόσμου. Πρβλ. τους ηρωελεγειακούς του στίχους (ό.π., σημ. 45), σ. 444· Camariano-Cioran, ό.π., σ. 24.

60. Ο Kapterev («Priezd», ό.π., σ. 378) μεταγράφει «kapychi pasha», χωρίς να σχολιάζει, ενώ ο P'minskij (ό.π., σ. 73) αναφέρει, ως όνομα, Kipchi-pasha και τα πιο κάτω στοιχεία για το πρόσωπο αυτό καταχωρεί σε ελεύθερη απόδοση: «είναι ελληνικής καταγωγής, ήταν κάποτε υπηρέτης του Αθανασίου, ήταν άξιος καλύτερης τύχης, αλλά αναγκάστηκε να τουρκέψει». Η συνάδελφος Πηνελόπη Στάθη μου υπέδειξε, ως πιθανή ερμηνεία, τον όρο karicibasi (τουρκικό αξίωμα) που στα ελληνικά κείμενα απαντά ως «καπουτζήμπασης» ή «καπιτζήμπασης» και, κατά τον Ευ. Μπόγκα, σημαίνει «αρχιθυρωρός των σουλτανικών ανακτόρων»· βλ. Ευάγγελος Μπόγκα, *Τουρκικές λέξεις σε παλαιότερα ελληνικά κείμενα*, Αθήνα 1958, σ. 27. Πρβλ. για μεταγενέστερα, βέβαια, παραδείγματα Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωση*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 447 (καπιτζίμπασης), 647 (καπιτζήμπασης), 781 (καπιτζήμπασηδες).

ρές είχαν προσπαθήσει να τον καταπολεμήσουν κι απέτυχαν, και αν θελήσει να περάσει τον Δούναβη, [έστω] και με 10.000 ανθρώπους και μας επιτεθεί, [τότε, ομολογούσαν, πως] όλοι τους θα τραπούν σε φυγή και θ' αφήσουν την Πόλη άδεια. Αυτά μου είπε. Εκείνος κάποτε ήταν γραικός και δούλος μου [on nekogda byl grechenin i moj rab]. Είχε ελπίδα [ime nadezhdu] και μου τα είπε όχι μία, αλλά και δύο και τρεις, πολλές φορές, έχω μάρτυρα τον άγρυπνο οφθαλμό του Θεού» [U φ. 189v-190v, B φ. 13-14v].

8. Γενικές παρατηρήσεις για την πρόδηλη αδυναμία των Τούρκων λόγω του πολέμου στην Κρήτη· συμβουλή να κινηθεί ο τσάρος σε συντονισμό με τους Βενετούς.

9. Αναφορά στη Βλαχερνίτισσα, τον ναό των Βλαχερνών που μέλλεται να ανοικοδομηθεί από τον τσάρο (ώστε να επιστρέψει «στο σπίτι της») η ιερή εικόνα), στο πεπρωμένο του Αλέξιου να γίνει καίσαρας και αυτοκράτορας: «θα υποτάξεις τον υπό τον ουρανό κόσμο υπό το αήττητο κράτος σου, όχι μόνο εκείνα που εξουσιάζει ο άθεος Τούρκος, αλλά και τα όσα εξουσίαζαν οι αείμνηστοι μακάριοι και ευσεβείς βασιλείς της Ρώμης (...)»⁶¹, δηλαδή την όλη οικουμένη» [U φ. 191v-192].

10. Παρουσίαση της Κρήτης, με σύνδεσμο την ιστορία της κάρας του Γρηγορίου Θεολόγου: «Όταν η Κωνσταντινούπολη έπεσε στα χέρια των Αγαρηνών, ο Μέγας Γρηγόριος έφυγε αναζητώντας ευσεβή και άξιο τόπο, έφτασε στην Κρήτη κι εκεί αποφάσισε να αναπαυθεί, διότι η ορθόδοξη αυτή νήσος είχε και σε παλαιότερους καιρούς μεγάλη δόξα, ήταν βασιλείο και «έως σήμερα» ως «βασιλείο της Κρήτης» (Kritskoje korolevstvo) λογίζεται από διάφορα κράτη.

α) Ως τεκμήριο, ίσως, της παλαιάς δόξας που περιβάλλει (και ξεχωρίζει) τον τόπο αυτόν κατατίθενται ορισμένα ενθυμήματα του παρελθόντος: μνείες της Γόρτυνας, έρημης τώρα, παλαιότερα όμως γνωστής σ' όλο τον κόσμο, και του φημισμένου λαβύρινθου —όπου κατοικούσε ο ψευδο-θεός των Ελλήνων, ο Δίας, κι ο πρώτος βασιλιάς της Κρήτης, ο Μίνωας, έκλεισε εκεί το τέρας που γέννησε η γυναίκα του, τον Μινώταυρο⁶². Ακολουθεί η αναφορά στην εκχώρηση της

61. Αναφέρονται δύο ονόματα, Dutik και Virian, και ακολουθεί η εξής περιγραφή: «sirech' shpanskogo galanskogo, sirech' frantsouzhan belget, sirech' galantsov kalvion, sirech' anglichan» (= τουτέστιν της Ισπανίας, Ολλανδίας [;], τουτέστιν των Γάλλων... [;], τουτέστιν των Ολλανδών Καλβίνων, τουτέστιν των Άγγλων). Ο Kapterev (σ. 379) αναφέρει αυτά δίχως σχόλιο, μεταγράφοντας το όνομα του δεύτερου «βασιλέα της Ρώμης» ως Virkan, ενώ ο Il'minskij (σ. 73) τα παρακάμπτει.

62. Η σύντομη, ακριβής αναφορά στον μύθο συνοδεύεται από την επισήμανση ότι και σήμερα «πολλοί έντιμοι άνθρωποι από την Ιταλία» πηγαίνουν να δουν το θαυμαστό τούτο μέρος, παίρνουν από τον φύλακα στην είσοδο αναμμένες λαμπάδες, προχωρούν μέχρι ενός σημείου κι έπειτα επιστρέφουν [U φ. 192v-193v, B φ. 9r-v].

Κρήτης στους Βενετούς, οι οποίοι, όπως εμφαντικά δηλώνεται, έλαβαν την περίδοξη τούτη νήσο από τους «Ισπανούς» [τον Βονιφάτιο Μομφερρατικό] όχι με πόλεμο, αλλά με τεχνάσματα, χρήματα και πονηριά⁶³.

β) Τον μάλλον επικριτικό χαρακτηρισμό των Βενετών συνοδεύει η γεμάτη περηφάνεια διαπίστωση ότι τον καιρό της Βενετοκρατίας η Κρήτη διέπρεψε στα γράμματα κι έγινε ξακουστή σ' όλο τον κόσμο. «Σ' όλη την τουρκική γη οι διδάσκαλοι, οι γνήσιοι κήρυκες του Ευαγγελίου και οι ερμηνευτές της Θείας Γραφής — όλοι προέρχονται από τη νήσο Κρήτη. Τώρα όμως την κατέλαβαν τη νήσο οι άθεοι Τούρκοι, θα σβήσει ο λύχνος της σοφίας και το δύσμοιρο και ταλαίπωρο γένος μας θα ταπεινωθεί ακόμη περισσότερο, αν δεν σπεύσει η μεγάλη σου βασιλεία να ξανανάψει το φως των γραμμάτων, να μην μας εξευτελίζουν οι παπιστές, μη μας κοροϊδεύουν, ότι χαλάσαμε το βασίλειό μας, διότι, να ξέρεις, αυτοί είναι που δεν θέλουν να είσαι ο τσάρος μας» [Β φ. 9ν].

γ) Αναφορά στον ακμαίο πληθυσμό της Κρήτης⁶⁴ και στις θαυμαστές της πόλεις: «Έχει τη μεγάλη πόλη του Χάνδακα που τώρα τον πολιορκούν οι άθεοι Τούρκοι, το Ρέθυμνο —όπου εγώ, ο θερμός ευχέτης της μεγάλης σου βασιλείας γεννήθηκα και ανατράφηκα έως τα 26 μου χρόνια κι έπειτα πήγα στη Βασιλεύουσα και χειροτονήθηκα μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και κατόπιν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως κι έκτοτε δεν έχω ξαναπάει στην πατρίδα μου, ενώ είμαι τώρα 56 χρονών⁶⁵— τα Χανιά, μια από τις εκατό αρχαίες πόλεις, την πολίχνη Σητεία, το Μιραμπέλλο, το Λασιθί, την Ιεράπετρα, τη Σπιναλόγγα, τη Γραμβούσα, τον Αποκόρωνα, τη Σούδα, τη Θοδωρού, τον Μυλοπόταμο, τα Σφακιά, τον Κίσαμο» [Β φ. 4γ-ν]⁶⁶.

63. Κατά τον Πατελλάρο, οι Βενετοί φρόντισαν να φανεί ότι ο Munthoratos δεν επέστρεψε εγκαίρως το δάνειο που είχε πάρει, με ενέχυρο την Κρήτη, από την πολιτεία του Αγίου Μάρκου: μεσολάβησαν οι «δικοί τους» [των Βενετών] άρχοντες, ώστε να καθυστερήσει κατά μία μέρα η επιστροφή των χρημάτων (σύμφωνα με τη ρωσική μετάφραση πρόκειται για 200 εκατομμύρια νομίσματα - efimkon), κι έτσι βρέθηκαν οι Βενετοί κυρίαρχοι του νησιού. Για την όλη υπόθεση βλ. συνοπτικά Χ. Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 107 κ.εξ.

64. «Έχει πλήθος ανθρώπων το νησί, πάνω από 14.000 πόλεις και χωριά, μεγάλα και μικρά, πάνω από 60 ελληνικά ορθόδοξα μοναστήρια, μεγάλο πλήθος Ελλήνων και καθόλου Φράγκους, ούτε ένας στους εκατό, μόνο σε μεγάλες πόλεις υπήρχαν Φράγκοι, στα χωριά δε ούτε ένας, παρά μόνο πλήθος ευσεβών Ελλήνων» [Β φ. 4].

65. Η δήλωση είχε επισημανθεί από τον Π' minskij (ό.π., σ. 15-16) ως τεκμήριο του έτους γεννήσεως του Πατελλάρου (1597), δεν έχει ωστόσο καταχωρηθεί στη βιβλιογραφία· πρβλ. Τωμαδάκης, ό.π.

66. Ως απαραίτητη υποσημείωση στα περί Κρήτης λεγόμενα του Πατελλάρου θα πρέπει να αναφερθεί ότι την ίδια εποχή, πιθανότατα σε συνεννόηση με τον συγγραφέα μας, στις ρωσικές αρχές υποβλήθηκε μία ακόμη έκθεση, η «Διήγησις περί της Κρήτης» του αρχιμαν-

δ) Έκκληση για απελευθέρωση.

11. Συνοπτική αναφορά στην αδυναμία της Ανατολικής εκκλησίας να καταπολεμήσει τα «αναληθή δόγματα» των Φράγκων, που τυπώνουν «κάθε μέρα» τα αιρετικά τους βιβλία, ενώ οι ορθόδοξοι δεν έχουν το δικαίωμα αυτό, ούτε και τη δυνατότητα. Έκκληση στον τσάρο να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για την ανόρθωση της παιδείας και να διατάξει να τυπώνονται ελληνικά βιβλία και στη Μόσχα⁶⁷.

12. Διήγηση των θαυμάτων της Θεοτόκου⁶⁸.

13. Γενικός διαλογισμός για τις ανθρώπινες αμαρτίες που επισύρουν την τιμωρία του Θεού· συνοπτική αναφορά στις μεγάλες αμαρτίες των βυζαντινών: «του Παραβάτη Ιουλιανού του ειδωλολάτρη, των συνεργών του διαβόλου Μαξιμιανού και Διοκλητιανού, των ασεβών εικονοκλαστών Θεοφίλου, Λέοντος των Ισαύρων, Κωνσταντίνου του Κοπρώνυμου και του υιού του Λέοντος, του Μιχαήλ του Τραυλού, που αναστάτωσαν την Εκκλησία» [Β φ. 17].

Από το σημείο αυτό ξεκινά η κορύφωση της κατακλείδας, που αρχίζει με το θέμα των δύο κειμηλίων (δεν είναι τυχαίο που ήλθε εδώ η ιερή τούτη εικόνα κ.ο.κ.) και εξελίσσεται σε ύμνο στον λυτρωτή Αλέξιο, τη σύζυγό του Μαρία —το άστρο της Ανατολής που οδηγεί τους ναυτικούς στο γαλήνιο λιμάνι— και τον πατριάρχη Νίκωνα, τον νικητή των εχθρών του Θεού. Ανάμεσα στις ποικίλες περιστροφές του εγκωμιαστικού λόγου, τις επαναληπτικές παροτρύνσεις και τις διαβεβαιώσεις για τον σίγουρο θρίαμβο, δύο ακόμη σκέψεις προβάλλουν με έμφαση:

«Ο μέγας φωστήρας, οικουμενικός ποιμένας και διδάσκαλος, ο θείος Γρηγόριος, ζηλωτής της θεολογίας, κόσμημα του οικουμενικού θρόνου Κωνσταντινουπόλεως, έλαμψε 60 χρόνια και ήλθε να καλέσει τον αγιώτατο και σοφό πατριάρχη κύριο Νίκωνα και να τον αναβιβάσει στον υψηλότατο οικουμενικό θρό-

δρίτη Νεόφυτου από τη Μονή της Ακρωτηριανής. Το ελληνικό της πρωτότυπο σώζεται (βλ. Fonkich, «Greek documents and manuscripts», ό.π., σ. 31, όπου η φωτογραφία του πρώτου φύλλου, και σ. 33) και έχει παρουσιαστεί από τον αείμνηστο Νικόλαο Παναγιωτάκη στο συνέδριο «Κρήτη, Ανατολική Μεσόγειος και Ρωσία τον 17ο αιώνα» (Μόσχα, Σεπτέμβριος 1995), όπου είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω αρκετά κοινά σημεία μεταξύ των δύο εκθέσεων. Η εργασία του, όπως πληροφορήθηκα από τον Β. L. Fonkich, θα δημοσιευτεί σε έναν από τους επόμενους τόμους του περιοδικού *Rossija i Khristianskij Vostok* (Μόσχα).

67. Πρόκειται, ως γνωστόν, για ένα από τα κεντρικά αιτήματα των Ελλήνων προς τις ρωσικές αρχές, που λ.χ. μερικές δεκαετίες αργότερα με ιδιαίτερο ζήλο εξέφραζε ο Δοσίθεος Ιεροσολύμων. Βλ. Kapterev, *Snoshenija*, ό.π., σ. 300-306.

68. Αναλυτική περιγραφή των θαυμάτων που είχε επιτελέσει η Θεοτόκος προασπιζόμενη την Πόλη από τις ορδές των βαρβάρων (πρβλ. λ.χ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, I. La siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, 3: Les églises et les monastères*, Παρίσι 1953, σ. 170 κ.ε.), από την οποία εντέχνως εξαιρείται η αναφορά στην επιδρομή των Ρως κατά της Βασιλεύουσας.

νο», καθώς ο Νίκων είναι υπόδειγμα αρετής, άγρυπνος ποιμένας, άξιος να κοσμήσει τον οικουμενικό θρόνο, όπως τον είχαν κοσμήσει οι μεγάλοι φωστήρες, ο Βασίλειος και ο Χρυσόστομος, ο Αθανάσιος, ο Κύριλλος και ο ίδιος ο βαθύνομος Μέγας Γρηγόριος. Και τότε θα ευφρανθεί ο κόσμος και θα αναφωνήσουν οι άνθρωποι: «αυτός είναι ο σωστός αρχιερέας, ενάρτεος, άκακος και αμίαντος» [B φ. 8-8ν].

Με τη συνδρομή του Θεού θα νικήσει ο τσάρος και τους δικούς του εχθρούς που είναι κοντά στα σύνορα του βασιλείου του. Εκεί, βέβαια, έχει ο τσάρος τους γρήγορους κι ανδρειωμένους αετούς, που πετούν και κατασπαράζουν τους ανίσχυρους δειλούς λαγούς. Οι αετοί αυτοί είναι το «θαρραλέο και ανδρειωμένο γένος των ευσεβών Κοζάκων, που είναι πιστοί ένθερμοι δούλοι, πρόθυμοι να θέσουν τη ζωή τους στην υπηρεσία της βασιλείας σας, μόνο διάταξέ τους, μεγάλε τσάρε, να παραδοθούν αυτοβούλως (daby samokhotno poddalis') και θα γίνει, θεού βοηθούτος, όπως ευδοκήσει η μεγάλη σας βασιλεία» [B φ. 10].

Κλείνοντας, τέλος, τον «Προτρεπτικό Λόγο» ο Πατελλάρος συμπληρώνει ότι κι ο ίδιος, παρά το προχωρημένο της ηλικίας και τις ασθένειες που έχουν αποδυναμώσει το σώμα του, είναι έτοιμος να λάβει μέρος στο ευλογημένο έργο και μπορεί να φανεί χρήσιμος, διότι κι ο Νέστορας που συντρόφευε τον Αγαμέμνονα στον πόλεμο της Τροίας, λόγω γήρατος αδυνατούσε να πολεμήσει, με τις συνετές συμβουλές του όμως παρείχε σπουδαιότερη βοήθεια απ' ό,τι ο Αχιλλέας κι ο Αίας κι ο Διομήδης κι ο Οδυσσέας μ' όλη τους τη ρώμη.

Η ανάλυση του έργου μπορεί, ασφαλώς, να κινηθεί προς πολλές κατευθύνσεις. Από την οπτική γωνία της προσέγγισης που επιχειρείται εδώ, θα πρέπει, συμπερασματικά, να σημειωθούν τα εξής.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η ιδέα, την οποία ο Πατελλάρος ανέπτυξε στον «Προτρεπτικό Λόγο», ήταν εκείνη που τον παρακίνησε στο ταξίδι. Κατά τη διάρκεια πάντως της τελευταίας αυτής περιόδου του εκδηλώθηκε ως ένθερμος εισηγητής της ρωσικής παρέμβασης στην Ανατολή. Το κείμενό του μαρτυρεί κατασταλαγμένη σκέψη και έντονη προσπάθεια —που δεν περιφρονεί ακόμα και την απλή μέθοδο των πυκνών επαναλήψεων— να πείσει τον αποδέκτη ότι το εγχείρημα της απελευθέρωσης είναι εφικτό, ο χρόνος εύθετος και η όλη υπόθεση, ζωτικής σημασίας για την Ορθόδοξη Ανατολή, έχει μεγάλη αξία για την ίδια τη Ρωσία, το πεπρωμένο της οποίας είναι να γίνει «οικουμενική αυτοκρατορία».

Αρκετά στοιχεία του «Λόγου» μπορούν να χαρακτηριστούν ως κοινού τόποι: ο ρητορικός μανδύας, τα παραθέματα από τις Γραφές, οι παραλληλισμοί με πρόσωπα και γεγονότα της ιερής ιστορίας κ.ο.κ. Και αυτή ακόμη η ιδέα που θέλει τον τσάρο προσάτη, λυτρωτή, αλλά και μελλοντικό πολιτικό ηγέτη της Ορθόδοξης Ανατολής (και όχι μόνο), είχε αρκετά ευρεία διάδοση. Δεν ήταν, ασφαλώς, η μόνη προοπτική που ανέδειξε, σε σχέση με την απελευθέρωση, η

ελληνική σκέψη, ούτε και η επικρατέστερη⁶⁹, στα κείμενα όμως που αποτυπώνουν την ελληνορωσική επικοινωνία εκείνη την εποχή (και πολύ περισσότερο αργότερα) ο χαρακτηρισμός των Ρώσων ηγετών ως διαδόχων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και η επίκληση να αναλάβουν τον θρόνο της Πόλης απαντούν συχνά⁷⁰.

Αυτό που ξεχωρίζει το έργο του Πατελλάρου από άλλα κείμενα-εκκλήσεις προς τον τσάρο Αλέξιο είναι, κατά πρώτο λόγο, η κεντρική επιλογή να στηρίζει την εισήγησή του όχι τόσο στη χρησιμολογία⁷¹, ούτε σε άλλα γνωστά «παρελθοντολογικά» επιχειρήματα, όπως τα περί πνευματικής και εξ αίματος συγγένειας των τσάρων με τους βυζαντινούς αυτοκράτορες⁷², αλλά σε μια δική του σύλληψη, βασισμένη σε δύο πολύ πρόσφατα γεγονότα, τις «ελεύσεις» στη Μόσχα της κάρας του Γρηγορίου Θεολόγου και της Οδηγήτριας Βλαχερνίτισσας.

Δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τους λόγους, για τους οποίους ο Πατελλάρος προτίμησε αυτή τη λύση. Μπορούμε όμως να εκτιμήσουμε, επιγραμματικά, τα αποτελέσματά της. Είναι σαφές ότι σε μεγάλο βαθμό χάρη στο συγγραφικό αυτό εύρημα τα υπόλοιπα στοιχεία του κειμένου συσπειρώνονται σε ένα πλούσιο, ισχυρό και ευκατάληπτο σχήμα, η αφήγηση έχει

69. Βλ. Maltezu, «Les Grecs devant Moscou...», ό.π., σ. 68-69.

70. Ένας από τους πιο φημισμένους εκφραστές της άποψης αυτής ήταν, φυσικά, ο Παΐσιος Λιγαριδής: βρβλ., ενδεικτικά, κάποιες απόψεις του: Olga Alexandropoulou, «The History of Russia in works by Greek scholars of the seventeenth century», *Cyrrillo-methodianum*, XIII-XIV, Θεσσαλονίκη 1989-1990, σ. 67-68, 79.

71. Βρβλ. το κείμενο του Γεράσιμου Βλάχου, για το οποίο ο D. C. Waugh είχε σημειώσει ότι, ενώ δεν προσθέτει κάτι στις γνώσεις μας για τους χρησμούς που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη, έχει ιδιαίτερη αξία ακριβώς επειδή τους σταχολογεί με απαράμιλλη σχεδόν πληρότητα: βλ. Waugh, ό.π., σ. 97. Το Κρητικό τμήμα στον «Λόγο» του Πατελλάρου είναι ιδιαίτερα ενδεικτικό ως προς τη διαπίστωση του μειωμένου ενδιαφέροντος του συγγραφέα για τις προρρήσεις, καθώς μάλλον πρέπει να θεωρηθεί άπιθano να μην γνώριζε την πλούσια χρησιμολογική παράδοση σχετικά με την πατρίδα του. Βλ. λ.χ. Β. Λαούρδας, «Κρητικά Παλαιογραφικά 10. Ο μαρριανός κώδιξ του Γεωργίου Κλόντζα και οι περί Κρήτης χρησμοί», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), σ. 231-245 και ειδικά, του ίδιου, «Κρητικά Παλαιογραφικά 18», ό.π., σ. 204-210, όπου δημοσιεύεται το αντίστοιχο Κρητικό τμήμα από το «Χρησιμολόγιο» του Παΐσιου.

72. Ο Παΐσιος Λιγαριδής τα αναφέρει ευθύς εξαρχής στην εισαγωγή του «Χρησιμολογίου» του: «Από διάφορα βιβλία της οικουμένης εσύναξα τα όσα ερρέθησαν και φημίζονται περί της κλεινής Κωνσταντινουπόλεως, ελπίζων ομού και θαρρών να ελκύσω την μεγάλην σου βασιλείαν εις ζήλον και έρωτα της τοσαύτης περικαλλούς αυτοκρατορίσεως, της κλεινής Κωνσταντινουπόλεως από την οποίαν έλαβες πατροπαράδότης την πίστιν και την συγγένειαν αλληλοδιαδόχως, από την Παλαιολογίαν Σοφίαν, του δεσπότη Θωμά θυγατέρα' και λοιπόν η απανοχή των ταλαιπώρων Ρωμαίων και η μετά θεόν προσδοκία είσαι, κράτιστε Αλέξιε». Βλ. Λαούρδας, «Κρητικά Παλαιογραφικά 18», ό.π., σ. 206. Σχετικά με το θέμα αυτό, αλλά και με άλλους κοινούς τόπους (που ατονούν στην έκθεση του Πατελλάρου) βλ. Maltezu, «Les Grecs devant Moscou...», ό.π., ειδικά σ. 71.

ενιαίο, δυναμικό παλμό (με κάποια ίσως αραίωση εκεί που μαντεύει κανείς το νοσταλγικό καρδιοχτύπι του Κρητικού συγγραφέα). Καθώς τα δύο γεγονότα που ορίζουν το σχήμα είναι, στην ουσία, της τρέχουσας επικαιρότητας, εξασφαλίζεται η απαραίτητη για μια έκκληση αίσθηση πίεσης του χρόνου (*Ιδού νυν καιρός ευπρόσδεκτος, ιδού νυν ημέρα σωτηρίας*), αμείωτη σε όλη σχεδόν την έκταση του κειμένου. Επίσης, σε σύγκριση με τους χρησμούς (που καταγράφονται επιτροχάδην) ή με τις τελευταίες πολιτικές εξελίξεις στην Ανατολή (τις οποίες ο Πατελλάρος αναφέρει κατά τρόπο γενικό), η ερμηνεία των δύο «ελεύσεων» έχει το σπουδαίο πλεονέκτημα ότι παρουσιάζει με ασύγκριτα αμεσότερο τρόπο την επιτακτική ανάγκη της ρωσικής επέμβασης: δεν πρόκειται δηλαδή για μια αόριστη πρόρρηση (που ενδέχεται να αφορά άλλον δωδεκαετή σουλτάνο ή άλλον «ξανθό» τσάρο)⁷³, ούτε για πολιτική συγκυρία (που μπορεί μεν να είναι ευνοϊκή, αφορά όμως εδάφη αρκετά απομακρυσμένα), αλλά για επίσκεψη και κάλεσμα, απευθυνόμενο στον τσάρο από τον ίδιο τον Θεό και τους δύο «συνοδοιπόρους» του.

Πλάι στο εύλογο συμπέρασμα ότι η κεντρική επιλογή του Πατελλάρου οφείλεται στην επιδεξιότητα του έμπειρου λογίου, ας σημειωθεί ότι η ίδια η ρωσική πραγματικότητα πρόσφερε δυνατά ερεθίσματα που ίσως του έδωσαν την αίσθηση ότι αυτός είναι ο καταλληλότερος τρόπος να εισηγηθεί το θέμα του. Θα είχε, όπως πολλοί άλλοι ξένοι, εντυπωσιαστεί από την ιδιαίτερη σοβαρότητα, με την οποία οι Ρώσοι αντιμετώπιζαν τα αντικείμενα λατρείας⁷⁴, θα είχε αντιληφθεί την έντονη ευαισθησία τους προς τον συμβολισμό της μετακίνησης των ιερών κειμηλίων⁷⁵, θα έμαθε, ενδεχομένως, ότι οι ιστοριογράφοι της Μόσχας είχαν διαπλάσει εν είδει σκηνών βίου —όχι αγίου, αλλά εικόνας, της Θεοτόκου Vladimirskaja, εκείνης που, κατά παράδοση, είχε φιλοτεχνηθεί από τον ευαγγελιστή Λουκά— την ίδια την ιστορία του κράτους τους⁷⁶.

73. Ισχυρό δείγμα μιας τέτοιας ρωσικής αντίδρασης στα λεγόμενα των Ελλήνων για τα «γραφτά» και τα «μελλούμενα» έδωσε στις αρχές του 18ου αιώνα ο ρώσος προακνητής Ιβάν Λουκιάνοβ, όταν, με πρόδηλο εκνευρισμό, απάντησε στους συνομιλητές του, στην Κωνσταντινούπολη, πως ναι μεν είναι γραφτό να τους απελευθερώσει ο ρώσος τσάρος, πουθενά όμως δεν αναφέρεται ποιος τσάρος θα είναι αυτός και τι όνομα θα φέρει, ούτε και ο νυν τσάρος (Μέγας Πέτρος) έχει δώσει καμία υπόσχεση ότι αυτός θα το πράξει. Βλ. *Puteshestviye v Sviatuju zemlju moskovskogo sviashchennika Ioanna Lukjanova, 1710-1711* [εκδ. S. A. Sobolevskij], Μόσχα 1862, σ. 39 (το ταξίδι του Λουκιάνοβ χρονολογείται ακριβέστερα στα 1701-1703).

74. Την «ευπάθεια» των προγόνων του, ειδικά όσον αφορά τα θαυματουργά λείψανα, σημειώνει, «ουκ άνευ ειρωνείας», και ο Kapterev, επικαλούμενος ακριβώς τις μαρτυρίες των έκπληκτων αλλοδαπών· βλ. *Kharakter*, ό.π., σ. 60 κ.εξ.

75. Πρβλ. M. V. Ploukhanova, *Siuzhety i simvolj moskovskogo tsarstva*, Αγ. Πετρούπολη 1995, σ. 48-49.

76. Πρβλ. Αλεξανδροπούλου, *Διονύσιος Ιβηρίτης*, ό.π., σ. 235-236, 398-400. Λίγα

Αν αποδεχτούμε αυτή την υπόθεση, για την περαιτέρω ανάλυση του «Λόγου» ανοίγεται μια ακόμη ενδιαφέρουσα προοπτική — ως διπλού καθρέφτη που αφ' ενός αντικατοπτρίζει τον συγγραφέα και τον χώρο, από τον οποίον προέρχεται, και αφ' ετέρου, μέσω του σχεπτικού που εκείνος επέλεξε να παρουσιάσει στον ρώσο τσάρο, την εικόνα που σχημάτισε για τη Μόσχα του 1653.

Μια τελευταία λεπτομέρεια μένει να σημειωθεί. Το πιο πρόδηλο ίσως σημείο, στο οποίο ο στοχασμός του Πατελλάρου ξεφεύγει από τον κοινό ρου, είναι η ιδέα του για τη μετακίνηση του πατριάρχη Μόσχας Νίκωνος στον οικουμενικό θρόνο⁷⁷. Αυτή η σπάνια, αν όχι μοναδική, δήλωση προκαλεί διάφορες υποθέσεις. Θα μπορούσε, φυσικά, να ερμηνευτεί ως κολακεία ή ως καρπός πικρών προσωπικών εμπειριών του τέως Κωνσταντινούπολεως. Ο Kapterev και ο P'inskij την εξέλαβαν ως εκδήλωση γνήσιου θαυμασμού του Αθανασίου προς τον χαρισματικό ηγέτη της ρωσικής εκκλησίας, ο οποίος μάλιστα, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, εξορμούσε την εποχή εκείνη να διορθώσει τα ρωσικά εκκλησιαστικά πράγματα βάσει ελληνικών προτύπων. Εμείς, τέλος, δεν έχουμε παρά να την καταγράψουμε ως μια ιδιάζουσα κατάθεση στον χώρο των σχετικών με τη ρωσική βοήθεια ελληνικών αντιλήψεων, που θα πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με ένα ακόμη αρκετά μεγάλο θέμα — τα στάση του ελληνικού κόσμου απέναντι στον «Γραικό τω πνεύματι» πατριάρχη Μόσχας.

χρόνια μετά την επίσκεψη του Πατελλάρου, το 1668, η μοσχοβιτική τέχνη παρουσίασε ένα εντυπωσιακό τεκμήριο της αυθαλούς λατρείας προς την ιερή αυτή εικόνα που με τις μετακινήσεις και τα θαύματά της είχε ορίσει τη Μόσχα πρωτεύουσα και αναγνωρίστηκε ως το παλλάδιο του ρωσικού κράτους. Το τεκμήριο αυτό ήταν επίσης εικόνα, «Το δένδρο του κράτους της Μόσχας — Έπαινος της Θεοτόκου Vladimirskaja», την οποία φιλοτέχνησε ο Σίμων Ushakov, αρχιζωγράφος στην περίφημη Oruzhejnaja palata του Κρεμλίνου. Πρόκειται για μια επιβλητική σύνθεση: στο κέντρο δεσπόζει η συμβολική αναπαράσταση της αρχαίας εικόνας, γύρω της πλέκονται κλαδιά, πάνω στα οποία είναι διατεταγμένα μέταλλα με τις μορφές των πολιτικών και πνευματικών ηγετών του βασιλείου, ενώ στη ρίζα του δένδρου, που στηρίζει την όλη παράσταση, απεικονίζεται ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Κρεμλίνο, οι ιδρυτές της Μοσχοβίας, πρίγκιπας Ιβάν και μητροπολίτης Πέτρος, και ο τσάρος Αλέξιος μετά συζύγου και τέκνων. Βλ. E. S. Smirnova, *Moskovskaja ikona XIV-XVII vekov*, Λένινγκραντ 1988, πίν. 199, 200.

77. Απόηχος της ίδιας ιδέας διακρίνεται και στην αίτηση του Πατελλάρου προς τον τσάρο, όπου ο συγγραφέας του «Λόγου» εκφράζει την έγνοια του να μεταφραστεί το ταχύτερο το «τετράδιο» και, λίγο πριν από αυτό, εύχεται ο «αδελφός του» Νίκων να τελήσει τον αγιασμό της Αγια-Σοφιάς· βλ. Kapterev, «Priezd», *ό.π.*, σ. 363.